

OSMANLILAR'DA RAIYYET RÜSÛMU

HALİL İNALCIK

I.

A. *Çift-resmî sistemi* : I. ÇİFT - RESMÎ, MENŞEİ, YEDİ KULLUK, ARAZİ - HÂNE VERGİSİ, MIKTARI; II. CABA, KARA VE MÜCERRED RESİMLERİ; III. BENNAK-RESMÎ, IV. DÖNÜM-RESMÎ VE TÛTÛN-RESMÎ, V. RAIYYET RÜSÛMU, MUÂFİYETLER VE SINIFLAR NİZÂMI.

B. *Ispence* : MAHİYETİ, BÎVE-RESMÎ, MIKTARI, MUÂFLAR.

Osmanlı İmparatorluğu gerçek ve kesin bir şekilde Fatih Sultan Mehmed devrinde kurulmuştur¹. Olağan-üstü fütuhat ve kuruculuk faaliyetine muvazi olarak kanun koymada da, onun devri misli görülmemiş bir gelişmeye şahit olmuştur. Bu hukukî faaliyet, bir İslâm devleti olan Osmanlı devletinde, tabiatile ancak örfî hukuk, yani doğrudan doğruya Padişah'ın iradesinden doğan ve ona dayanan hukuk² sahasında olabilirdi. Hudutsuz bir otorite tesisine muvaffak olan ve yalnız yerleşmiş âdetler ve müesseseler değil, şeriat karşısında da oldukça bağımsız hareket eden bu serbest fikirli Osmanlı hükümdarı, örfî hukuk sahasını ziyadesile genişletmiş ve kuvvetlendirmiştir. Hatta esas itibarile islâmî mefhumlara aykırı olarak kanunnâme tertip ve ilân etme cesaretini gösteren ve böylece haleflerine örnek olan ilk Padişah da odur. Burada şunu da kaydetmelidir ki, Fatih'in asıl kanun koyma faaliyeti, hüküm (ferman) şeklinde çıkardığı idare ile ilgili hususî kanunlarda görülür. Bunlar bugün dağınık haldedir³. Onun, biri devlet teşkilâtı, diğeri reâyâ için tanzim ettirdiği iki umumi kanun-

¹ Bak. *Mehmed II*, İslâm Ansiklopedisi, 73. cüz (1956), 506-535.

² Kanun-hükümlerde şu klişe tipik ve mânalıdır: "*Kanûn emr edüb buyurdum ki...*" (bak. benim, *Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları*, Belleten, no. 44, vesika 10).

³ Bugün bu nevi kanunları, Fatih devrine ait maliye *mukata'a* defterleri, *tahrir defterleri*, *kadı sicilleri* gibi resmî defterlerde bulmaktayız (Bak. Belleten, no. 44, s. 693-708, keza R. Anhegger- H. İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî ber müceb-i 'örf-i Osmânî*, Ankara 1956).

nâmeye gelince, bunlar da, itiraf etmelidir ki, henüz esaslı bir tahlil konusu olmamıştır^{3a}. Onun reâyâ hakkındaki kanunnâmesi, elimizde raiyyet rüsûmunun menşe ve mahiyeti hakkında en eski ve mühim kaynağımızdır. Tetkikimize onun tahlili ile başlayacağız.

Bizzat kanunnâmenin sistematizasyonu, konumuz bakımından dikkate değer.

Reâyâ kanununun ilk üç faslı, ceza maddelerini ihtiva eder⁴. Ceza kanunları, hıristiyan - müslüman bütün tebaa için müşterektir. Fakat 4. fasıl, birincisi Müslüman reâyâyâya, ikincisi Yürüklere, üçüncüsü Hıristiyan reâyâyâya ait olmak üzere üç kısımdan mürekkeptir. Bu taksim şekli devlet içinde tebaanın üç büyük gurupa ayrılışını inikâs ettirmektedir⁵. Müslüman ve Hıristiyan reâyâyâya ait kısımlar, reâyâ ile timarlı sipahi arasında vergi münasebetlerini düzenleyen kaideleri ihtiva eder. Orada, evvelâ timara dahil vergilerin iki esaslı unsuru, yani *a'şâr* ve *rüsûm-i raiyyet* ele alınmış, ondan sonra angaryalar ve niha-yet pazar bacları gösterilmiştir. Müslümanlara ve Hıristiyanlara ait iki kısımda bu konular, paralel olarak aynı sıra ile ele alınmıştır. Bazı noktalarda, yani koyun-resmi, baclar, *a'şâr* ve bir kısım angaryalara

^{3a} Bu kanunnâme, tedvin edilmiş en eski Osmanlı kanunnâmesidir. Bugüne kadar malûm tek nüsha II. Bayezid zamanında H. 893 Cemâziyelâhire sonlarında (2-10 Haziran 1488) yapılmış bir istinsâhtan ibarettir. Aslı, öyle görünüyor ki, 1453 tarihlerinde meydana getirilmiş olmalıdır (bak. Kra elitz-Greifenhorst, Mitteil. zur osmanischen Geschichte, I (1921-22), s. 18; benim, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt XIII, sayı 2, s. 112. Oradaki delillere şu da ilâve olunabilir: Anadolu eyâletinde çift-resmi 1458 tarihinde 33 akçaya çıkarıldığı halde kanunnâmede buna ait hiç bir işaret yoktur). Halbuki teşkilâta ait kanunnâme, Fatih'in son zamanlarına aittir (bak. M. Arif bey neşri, *Mukaddime*, TOEM, ilâve, 1330). Bu kanunnâmelerin tertibile imperatorluğun kuruluşu arasındaki münasebeti, teşkilât kanunnâmesi dîbâcesindeki şu ibâre de açıklar: "*Eyyâm-i saltanatlarında bunca fütûhât-i azîme müyesser olub husûsâ hâlâ dâru's-saltanat olan... Kostantaniyye fethi müyesser oldukda sâbkâ ecdâd-i izâmaları zamanında olan kavânîn-i mazbûta defter olunmayub..*" II. Murad devrine ait defter ve vesikalar göstermektedir ki, reâyâyâya ait bu kanunlar daha önce imperatorlukta câri bulunuyordu. Fatih'in yaptığı şey, bu kanunların umumî esaslarını bir kanunnâme halinde tedvin ettirmekten ibaret olmalıdır. Madde ve fasıl üzerine kanunnâme tertibi fikri şüphesiz İslâm fıkhı tesirindedir.

⁴ Kanunnâmenin sistematiki hakkında bak. *Osmanlı Hukukuna Giriş*, s. 116-120.

⁵ Sancak kanunnâmelerinde (bak. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul 1943) ve S. Süleyman Kanunnâmesinde anahatları ile aynı tertip sırasını bulmaktayız.

ait maddelerde iki kısım arasında esasa ait farklar yoktur. Buna mukabil *raıyyet rüsümü* denilen şahsi vergilerde, müslümanlar ve Hıristiyanlar ayrı esaslara tâbidirler. Evvelâ müslümanların tâbi olduğu *çift-resmi* sistemini, sonra Hıristiyanlara ait *ispence* resmini ele alacağız.

A. ÇİFT - RESMİ SİSTEMİ .

I. *Çift-resmi* : Herhangi bir incelemeye girişmeden önce, ilkin, Fatih Kanunnâmesinin Dr. Fr. Kraelitz-Greifenhorst tarafından yapılan neşrini yazma metinle karşılaştırmak ve asıl metni tesise çalışmak gerektir. Zira kanunnâmeyi bulmuş ve yayınlamış olan Avusturyalı âlimin mesaisi, Osmanlı tetkiklerinin o zamanki durumuna göre takdire şayan olmakla beraber, metnin konumuzu ilgilendiren kısmını tamamen anlayamadığı yaptığı tercümeden meydana çıkmaktadır. Eldeki metin 893 H. /1488 M. de yapılmış geç bir istinsâhtır ve bizzat müstensih bazı terimlerin ve maddelerin mânasını anlamadığı için kopyada hatalar yapmıştır. Elimizdeki metin şudur:

« بر چفت یلده خدمت اوج چفت ⁶ ویره بری اوراق و بر دکان و بر فکلی اودین بیوندرق رسمی اکی آچه ویره بویدی قولقدن اتوری آچه النسه یکریم اکی آچه اله وینلاکدن اوج وینخود الت ویا طقوز آچه اله (4 - 1 Kraelitz neşrinde madde) ... وداخی تاتاره و یوروکه بو عادت یوقدر زیرا که بونلر اشکونجیدر (8 Kraelitz, m.) برکشی بارکیر یله کسب اتسه یلده اون آچه ویره شهرده کی نسنه ویرمیہ (9 Kraelitz m.) ... وچلتوکچنک کی چفتی اولایرلوکی یدی خدمت ویرمیہ سواری اوج خدمت الابلنمزسه الت یا طقوز آچه الا (14 Kraelitz, m.) ... و تاتاروک چفتلوسندن اوج قوللق و غلہسندن اوندہ وسلارلق اله چفتسوزینه قوللق یوق (16 Kraelitz, m.) ... و تاتار رعیت کی یر دوتہ یلده بر چفت بر اوراق و بر فکلی اودین و یررمیش اما اشکونجی و یرمزمش کرو اول قانون اوزره مقرر اول (25 Kraelitz, m.) ... و کویده اتوران صنعت اهل چلاه و درزی و باپوججی و دمورجی و کورجی و بونلرک اشالی و غیر یی یلده اوج خدمت ویا اوج آچه ویره زیاده صنعت اهل در دیوب کوجیله اش اشلتیالر و تعدی ادپ نسنه لرین المیالر مکرکی ایل نرغنه راضی الوب ارادتله اشلیالر (28 Kraelitz, m.)

Kraelitz bahis konusu yedi hizmetin neden ibaret olduğunu tâyin edememiştir. 1-4. maddelerle 9. madde, 14. madde, 25. maddeyi tercümesi doğru değildir ⁷. 1-4m. Türkçe metin aslında şöyle olmalıdır:

⁶ Aslında böyle. Fakat Kraelitz'in teklif ettiği gibi üç akçe değil üç hizmet olmalı. Karşıla, madde 28. Biz, *Viyana Millî Kütüphanesi*'ndeki yazmanın (A. F. 554, v. 2-7) mikrofilmini kullandık. Bu mikrofilmi bana göndermek lûtfunda bulunan Dr. Kreutel'e burada teşekkür etmek isterim. Ö. Barkan (mez. eser s. 387 vd.) Kraelitz'den yaptığı iktibasta onun hatalarını tekrarlamıştır.

⁷ Almanca tercüme, s. 37-41.

“1. Bir çift yılda [üç] hizmet [veya] üç akça vere (karşıla. madde 15 ve 28) [ve] bir orak ve bir dögen ve bir kañlı odun, boyunduruk-resmi iki akça vere. ., 2. Ve benlakden üç [hizmet] veyahud altı veya tokuz akça alına.” Bu metnin mânası bugünkü Türkçemizle şöyle ifade edilebilir: Bir çift tasarruf eden raiyyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akça vere, bundan başka bir orak (yani ot) ve bir dögen (saman) ve bir kagnı odun vere ve ayrıca boyunduruk-resmi olarak iki akça vere, bu yedi kulluk (hizmet) yerine para almak lâzımgelse 22 akça alına. Benlakden üç hizmet veya bunun karşılığı olarak altı veya dokuz akça alına.

Metni bu şekilde tefsir için elimizde, bu maddelerin tatbik şekillerini gösteren çağdaş tahrir defterleri vardır. 859 H./1455 M. tarihli bir Paşa sancağı defterinde Pravadi'ye ait şu kayıtlar⁸, bizim için mühimdir: “*Karye-i Deñizlü: raiyyet, çiftlü 1, bennak 1, yürük1; Çiftlik-i Bahadır Beg, mülk-i mezkûr; Çiftlik-i Dogancı İsmail, sonra mülk olmuş. Hâsıl: Bugday 9 mud, 4 kile, arpa 3 mud 2 kile, yulaf 4 mud, çavdar 17 kile. Hizmet-i reâyâ için her çiftlünden birer araba odun ve bâki hizmet orak ve dögen alınurmuş, hâsıl satılmaz kendülere sarf olunurmuş.*” Aynı defterde yine Pravadi'de Padişah hâsları arasında on köye ait 152 çiftlü 42 bennak ve 4 arabacı üzerinde şu kayde rastlıyoruz: “*Hizmet-i reâyâ için arpa kile 468, odun araba 156, saman araba 78, ot araba 156, resm-i boyunduruk 312, bennakden fi 10, 420.*” Hâsların yekûnunda da şu fıkra vardır: “*Hâsıl ez odun, ot ve saman ve bâdihavâ: 10644*”. Nihayet şunu da kaydedelim ki, Tekfur-dağı (Tekirdağı), Çirmen, Zagra-Yenicesi, Ergene ve Hâs-köy defterinde⁹ çift ve bennak resimleri daima *hizmet-i reâyâ* tâbiri altında zikredilmiştir. Bu kayıtlardan anlaşılacaktır ki, hizmet-i reâyâ olarak her çift sahibinden 3 kile arpa, bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot, 2 akça resm-i boyunduruk ve her bennakden 10 akça alınmaktadır. Burada *ot*, şüphesiz Fatih kanunnâmesindeki *orak* hizmetine, *saman*

⁸ Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet kitapları, yazma ortaboy no. 89, eb'adı 10.5×29, başı noksan, *defter-i mücmel*, 257 sahife. Defterdeki kayıtlar, Rumeli Beylerbeyi Karaca Beyin sağlığında (ölümü 1456) yapılmıştır. H. 859/1455 tarihinde imperatorlukta umumî bir tahrir yapıldığı, bu tarihe ait müteaddid defterlerin mevcudiyetinden anlaşılacaktır. Bu Paşa sancağı defteri de aynı tarihte meydana getirilmiş görünmektedir.

⁹ Başbakanlık Arşiv Um. Md. (İstanbul), Maliyeden müdevver defterler, muvakkat tasnif no. 180.

ise *dögen* hizmetine karşılıktır. Birinci kayıttan, saman ve otun aynen alınması veya satılması mümkün olduğunu öğreniyoruz.

Evvellâ Fatih kanunnâmesindeki “*üç gün hizmet (kulluk)*” maddesini inceleyelim. Orada reâyâ için *hizmet* ve *kulluk* tâbirleri müteradif olarak kullanılmıştır¹⁰. *Kul*, 15. ve 16. asır türkçesinde satın alınmış esir mânası yanında Padişahın tebaası, raiyyet mânasını aldığı gibi, *kulluk (kula mahsus şey)* tâbiri de diğer mânaları yanında *raiyyetin mükellef olduğu hizmet* mânasına kullanılmıştır¹¹. 1519 t. Rum (Sivas-Amasya) kanununa göre¹² “*çift yazılan kimesne her yıl timar-erine birer gün kulluk ederler imiş.*” 17. asra ait bir kanunda¹³ bu kulluğun mahiyeti daha açık bir şekilde şöyle ifade edilmiştir: “*Sipâhîlere hâssa kaydolunan çayırların, raiyyetleri biçüb yerinde yığarlar, evlerine götürmezler ve üç gün hizmet etmek dahi borçları değildir, sipâhîler cebr etmek istediklerinde hâkimü'l-vakt olanlar men' edeler.*”¹⁴ Bizzat Fatih kanunnâmesinin Hıristiyan reâyâyâ ait kısmında şu hüküm de bu bakımdan dikkate değer: “*Beğlik bağ var ise, raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede.*” Nihayet 1540 t. Diyarbakır (Diyârbekr) kanunundaki¹⁵ şu madde bu hizmetin paraya çevrilebildiğine dair başka bir delil vermektedir. Bu kanunda deniyor ki: “*Bir hâneye üç gün ırgadiye*¹⁶ *bağlanmışdır ve her gün ikişer akça takdir olunmuştur ki, her hâneye altı akça olur, gerekse sipâhîlerine üç gün ırgadlık işleyüb gerekse akçasın alalar.*”

Kanuni Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında tertip ettirdiği kanunnâmesi¹⁷, üç kulluktan başka diğer hizmetlerin para olarak karşılığını

¹⁰ Sah. 16 madde 1.

¹¹ H. 982 t. Ortakçı kullara ait kanunnâmede (Barkan, s. 104-5): “*keferesi dârü'l-harbden getirülmüş ortaklar . . . süvariye üç kulluk verürler, cemâ'at-i elliciyân süvâriye iki kulluk verürler, cemâ'at-i gebrân-i elliciyân suvarına iki kulluk yerine altışar akça verürler.*”

¹² Barkan neşri, *Kanunlar*, s. 110.

¹³ *Kanunnâme*, yazma T. T. K. kütüphanesi, y 34, s. 59.

¹⁴ Karşıla. yayınladığım *Avlonya kanunnâmesi (Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara 1954, s. 125)* ve *Ohri kanunu*, (Barkan, *Kanunlar*, s. 295, madde 16).

¹⁵ *Kanunlar*, s. 132, madde 8.

¹⁶ *Irgadiye* kelimesi *kulluk*'un karşılığı olarak kullanılmaktadır: “*Irgadiye diye kulluk*” (Erzurum kanunu, t. 1540, Barkan neşri, s. 167).

¹⁷ Süleyman Kanunnâmesini ilkin yayınlayan M. Arif beğe göre (TOEM ilâve, 1329, d) bu kanunnâme 1521 den önce tanzim edilmiş olmalıdır. Fakat zikrettiği kanun maddeleri Belgrad'ın o zaman dârü'l-harb olduğunu ispat etmez. Ancak 934 H. t. tapu defterinde (*Kanunlar*, s. 325) Semendere Eflaklarına ait kanunda şu

öğrenmemize yardım etmektedir. Orada Semendere (Smederevo)ya ait hususî kanunlardan bahs olunurken şu fıkra geçer¹⁸: “*Vilâyet-i mezbûrede her raiyyet baştinadan baştinaya harman vaktinde bir araba otluk ve bojikde*¹⁹ *birer araba odun verirler, mevsimlerinde otluk ve odun almasalar yedişer akça otluk için ve üçer akça odun için alınur.*”

Boyunduruk-resmi'ne gelince²⁰, Fatih kanunnâmesinde ve Paşa sancağı defterinde iki akçadır. Büyük bir ihtimalle bu resim, köylünün arabası veya kagnısile yaptığı hizmet karşılığında alınmakta idi ve öyle görünüyor ki, en çok suiistimale müsait bir hizmet olduğundan, erkenden yalnız nakden ödenen bir resim haline getirilmişti. Bununla beraber sipahilerin, meselâ Avlonya'da reâyâyâ üç gün bedeni hizmeti ve arabasile ot taşıma hizmetini, resim aldıktan sonra da yaptırmağa çalıştıklarını, fakat merkezi idarenin bunu şiddetle men' ettiğiini görmekteyiz²¹.

Dögen hizmeti, Paşaeli defterinde gördüğümüz yarım araba samandır; köylünün dögen sürdükten sonra hâsıl olan samandan sipahinin hayvanları için yarım araba vermesi mükellefiyetidir. Bunun para olarak karşılığı da, 7 akçadır.

Bu suretle yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle tesbit edebiliriz :

- 3 gün şahsî hizmet veya 3 akça,
- Orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akça,
- Dögen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akça,
- Bir araba (kağnı) odun veya 3 akça,
- Boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akça.

madde dikkate değer: “(Eflakların) *hizâne-i âmireye verdikleri 83 akça üzerine 7 akça daha ziyâde olub cümle florileri 90 akça olub . .*” Halbuki Süleyman Kanunnâmesinde hâlâ 83 akça görmekteyiz. Buna göre Kanunnâme herhalde 934 (1527/28) den önce tanzim edilmiş olmalıdır. H. 928 - 929 da Kanuni'nin umumî bir tahrir yaptırdığını biliyoruz. Süleyman kanunnâmesinin tanzimi bu tahrirle ilgili olabilir.

¹⁸ M. Arif neşri, TOEM, ilâve, 1329, s. 36. Karşıla. Hamid Hadjibegî ç, *Kanun-nama Sultana Süleymana zakonodavca*, (Glasnik zemalskog Muzea u Sarajevu, Nova Serija, T. IV-V (1949-50), Kanunnâmenin bu Sırpça tercümesi Bosna'daki başka nüshalar da kullanılmak suretile yapılmıştır. Kanunnâme metninin yeni bir neşri zarurîdir.

¹⁹ M. Arif neşrinde bu kelime okunamamıştır. *Bojik* slavca Milâd-ı İsa'dır.

²⁰ *Boyunduruk* kelimesi *Dîvanü lugât-it-Türk*'de bugünkü yaygın mânasile mevcuttur.

²¹ Bak. mezkûr *Avlonya kanunnâmesi*, s. 125.

Fatih kanunnâmesinde: “*bu yedi kullukdan ötürü akça alınsa yirmi iki akça alına*” fıkrası bu şekilde açıklanmış sayılabilir²². Bu yirmi iki akça ise, *çift-resmi*'nden başka bir şey olmayıp imperatorluğun büyük bir kısmında asırlarca bu nisbeti muhafaza etmiştir.

Raiyyet rüsûmunun menşei meselesini münakaşa ederken tafsilâtile göstermeğe çalışacağımız gibi, *çift-resmi* yahud *kulluk-akçası*²³ veya *raiyyet-resmi*, köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir. Bununla beraber Osmanlı devrinde de bu hizmetlerden bir kısmının bazı yerlerde aynen devam ettiğini gördük. Osmanlı çift-resmi, bir taraftan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsî bir vergi veya bir hane vergisi olarak görünür.

Tam çift-resmi veya nîm(yarım)-çift-resmi bahis konusu olduğu zaman bu resim, herşeyden evvel toprağa bağlı sayılmıştır. Fakat yarım çiftten aşağı toprak tasarruf eden köylü için, evli olup olmadığı verginin miktarını tâyin eden esas âmildir.

Çift veya *çiftlü*, bir çiftlik genişlikte, *nîm-çift* ise onun yarısı kadar bir arazi parçasına tapu ile tasarruf eden köylüdür²⁴.

Konya kanunnâmesindeki (1528) tarife göre²⁵ “. bütün çiftlik a'lâ yerden altmış dönüm ve evsat yerden seksen ve doksan dönüm ve ednâ yerden yüz ve yüz yirmi dönüm demişlerdir, ammâ beyn'en-nâs meşhûr ve ma'rûf olan çiftlik oldur ki, bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ede, ehâlî-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler, mikdarda Bursa müddile oniki müdlük yerdir, Konya müddile sekiz müdlük olur, bilfi'l ma'mul olan kile ile altı müdlük yer olur”²⁶.

²² Ot, odın (odun) hizmetlerinin paraca karşılığı bazı bölgelerde farklı nisbetler gösterir, ileride buna ayrıca temas edeceğiz.

²³ “Çift-akçası ki ona kulluk-akçası derler.” (T. Gökbilgin Rumeli'de Yürükler ve Tatarlar, İstanbul 1957, s. 49).

²⁴ Tapu ile tasarruf için Bursa kadısı önünde yapılan şu muâmele örneğini bir misâl olarak veriyoruz: “Sebeb-i tahrîr oldur ki, mahrûsa-i Bursa tevâbiinde Depecik nâm köy sınırında olan Güvendük-Lala çiftliği nâm çiftliğün swarîsi Silâhdâr Mehmed ikrâr edüb eyitti kim, mezkûr çiftliği cemi' hudûdu ve hukûku ve tevâbi'yle ve levâhikiyle öşr ve salarluk ve sâir rüsûm-i örfiyye tarikiyle hâmil-i mektûb Mehmed oğlu Hızır'a üç yüz akça tapusun alub verdüm ki, ba'd'al-yeum mutasarrıf olub rüsûm-i örfiyyesin vere dedi.” (Bursa Müzesi, Şerhiyye Sicilleri, no. A 3/3, 410 b, Zilhicce 885).

²⁵ Barkan, s. 47, m. 17.

²⁶ Halbuki Süleyman Kanunnâmesinde (s. 54) Bursa havalisinde bir çifte dört mud tohum ekilmesi gerekirdi. Fatih Kanunnâmesine göre (Fasl-ı Râbi', madde 7) 2 müd normaldir.

Sirem'de bir çiftlik, hâs yerde 60, a'lâ yerde 70-80, evsatta 100-120, ednâda 150 dönüm olarak hesaplanıyordu²⁷. Bir dönüm, bir çok kanunnâmelerde boyu ve genişliği kırkar adım olan bir saha olarak tarif olunmuştur. Bugün dönüm ortalama 1000 m² olarak kabul edilmektedir²⁸. Defterde *çift* veya *nîm-çift* yazıldığı halde sipahi fazladan şüphelenir ve yerin hakikî yüzölçümünü bilmek isterse, ölçer ve fazlası için dönümüne muayyen bir resim, *dönüm - resmi* alırdı²⁹. İhtilâf halinde Hazîne-i Âmire'de saklanan iki başı möhürlü *mesâha urganı* istenirdi³⁰.

Osmanlı kanunnâmelerinde ve defterlerinde çift, *bir çift öküz, çiftlik* ve bir *çiftlik sahibi köylü* mânalarında geçer, fakat umumiyetle terim olarak, çiftlik ile müteradif kullanılır. Musul sancağında bazı sipahiler çifti, bir çift öküz mânasında anlayarak iki çift veya daha fazla öküzle ziraat yapanlardan, çift - resmini o nisbette bir kaç kat almağa çalışıyorlardı; bunun üzerine merkezi idare çiftle arazinin murad edildiğini açıklayan bir emir göndermiştir³¹.

Bir çiftçi ailesine yetecek genişlikte küçük zirai işletmeler teşkil eden bu reâyâ çiftliklerinin parçalanmamasına devlet büyük önem verirdi. Buna dair kesin kanunlar çıkarılmıştı: "*Çiftlik ve baştına paralanub bozulması kat'iyyen câiz değildir.*"³² Ebussuûd'a göre bu, temamilen mâlî bir endişeden ileri gelmektedir. Çiftlik parçalandığı takdirde "*harâcları tevzi ve ta'yin olunmakta kemâl-i su'ûbet ve işkâl olub belki âdetâ muhâldir*"³³. Çifte tasarruf eden bir raiyyet ölünce "*kaç oğlu kalursa atası çiftliğine muşâ' ve müstereklik üzere mutasarraf*" olurlar³⁴. Defterde çiftlik olarak kayıtlı bir toprak sahihsiz kalıp şunun bunun elinde parçalanabilirdi. O takdirde bu çiftliğin ihyasına ve resmini ödemeğe istekli

²⁷ Keza karşıla. Diyarbekir kanunnâmesi (1540), *Kanunlar*, s. 131, m. 5: 80 dönüm a'lâdan, 100 evsattan, 150 ednâdan. Dağlık yerlerde çiftlik hesabı yoktur.

²⁸ Başka bir tarife göre (Millî Tetebbular Mecmuası, I, 99) çiftlik "*derzi arşunile eni-boyu 75 zirâ'dır*". Bir tezi arşını = 66 sm.

²⁹ Bak. *Aydın kanunu*, Barkan, *Kanunlar*, s. 10, m. 25.

³⁰ *Kanunnâme*, Ankara DTCF kütüphanesi İsmail Saip yazmaları no. 5120, s. 135a. "*Müsellemlik yerleri mâsahat olunmağ için hizâne-i âmirenden iki ucu möhürlü urgan ki bina zirâi ile yetmiş beş arşundur, irsal olundu.*" (Başv. Arş. Mühimme def. no. 23, s. 135).

³¹ "*Resm-i çift arza bağlanmışdır*" (Musul kan., Barkan, 175, m. 9).

³² Sofya kan. Barkan, s. 254, m. 13, Millî Tetebbular M., I, s. 99.

³³ Üsküb, Selânik kan. mukaddimesi, Barkan, s. 299.

³⁴ Aydın kan. (1528), Barkan, s. 8, m. 17.

bir raiyyet çıkarsa, kadı marifetile bu çiftliğe ait arazi kimin elinde bulunursa alınır ve ona verilebilirdi³⁵. Bir çiftlik, en fazla nîm-çift olarak ikiye bölünmüş gösterilebilirdi³⁶.

“*Resm-i çift arza bağlanmıştır*” prensipi kanunlarda sık sık belirtilir³⁷. Tahrir esnasında deftere *çift* kayd olmayanlar, yani ellerinde bir çiftlik genişliğinde arazi bulunmayanlar, sonradan bu miktarda bir arazi tazarruf etseler, şahsî durumları ne olursa olsun, çift-resmi ödemek mecburiyetindedirler. Onun *bennak*, *mücerred*, dul veya askerî sınıfa mensup biri olması bir fark yaratmaz³⁸. “*Zirâ i'tibâr arzadır.*” “*Sagır, hasta alil dahi çift yürüdürse çift-resmi verir*”³⁹. “*Mücerred, çiftlik duttuğu takdirde âdet üzere yirmi ikişer akça tamam çift-resmin verir*”⁴⁰. *Bennak* sonradan bir çiftlik arazi elde ederse, çift-resmine tâbi olduğu gibi *bennak-resmi*'ni de ödemeğe devam eder⁴¹. Şehirli, ziraat topraklarından bir çift tasarruf ederse, çift-resmi öder, fakat çifti bıraktığı anda bundan kurtulur; halbuki umumiyetle köylü reâyâ böyle bir halde çift-resmini ödemeğe devam eder⁴². Bu misâl, çift-resminin aynı zamanda şahsa bağlı bir vergi olduğuna başka bir delil sayılabilir. Mamafih Fatih kanunnâmesinde⁴³, ve bazı sancak kanunnâmelerinde⁴⁴ çiftliği elinden giden köylü reâyânın, ancak *bennak(benlak)-resmi* ödediğini görüyoruz.

Diğer taraftan *çift-resmi*, bir çift toprak sahibi köylü ailelerinin ödedikleri bir *hâne resmi* olarak da görünür. Defterlerde *çift* ve *nîm-çift* olarak kaydolunan kimseler, umumiyetle bir *hâne* (aile) reisidir. Çift-resmile ilgili hizmetler umumiyetle *hâne* başına yüklenir. Osmanlı imperatorluğunda çiftçi ailesi, bir çok Orta-çağ devletlerinde olduğu gibi zirai işletmenin ve binnetice vergi sisteminin en mühim ünitesi olarak görünmektedir⁴⁵. Fatih kanunnâmesinin tahlili, çift-resminin

³⁵ Süleyman kan. s. 51.

³⁶ Kangırı (Çankırı) kan., Barkan, s. 37, m. 14.

³⁷ Bak. Musul kan., Barkan, s. 175, m. 9; Aydın kan., s. 8, m. 12.

³⁸ Aydın kan. aynı yer.

³⁹ Silistre kan., Barkan, s. 279, m. 7.

⁴⁰ Gelibolu kan. (1519), Barkan, s. 235, m. 2.

⁴¹ Aydın kan. (1528), Barkan, s. 9, m. 20.

⁴² Silistre kan., Barkan, s. 275, m. 15, s. 282, m. 26; Aydın kan. (1528), s. 67 m. 3.

⁴³ Kraelitz neşri, s. 24, m. 7.

⁴⁴ Diyârbekr kan., Barkan, s. 132, m. 7; İç-el kan. (1584), s. 48, m. 6.

⁴⁵ Orta-çağ cemiyetlerinde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de ekseriy

menşede bir takım hizmetlerden ibaret olduğunu göstermiştir. 16. asırda ise, onun bu gibi feodal hizmetlerle münasebeti büsbütün unutulacak, nakdî maktu bir arazi vergisi olduğuna inanılacak, hattâ Ebussuûd, onu şer'î vergiler arasında mütalâa ederek *harâc-i muvazzafa* sayacaktır⁴⁶.

Çift-resminin miktarı uzun zaman sâbit kalmış olmakla beraber bazı değişiklikler olmuştur. Aşağıdaki listede, çift-resminin muhtelif tarihlerde çeşitli bölgelerdeki nisbeti gösterilmiştir (isimler sancakların adlarını, kerre içindeki rakamlar tarihleri gösterir).⁴⁷

Akça

22	Gelibolu (1474 ve 1519), Tekfur-dağı (1455), Malkara (Mağalkara, 1456), Vize (Fatih devri sonları), Edirne (1528), Nigebolu (Kanuni devri), Silistre (1569), Sofya (1525), Üsküp (1455), Arnavud-ili (Fatih devri ve 16. asır), Bosna (1565), Sirem (III. Murad), Tırhala (1520) ⁴⁸ .
30	Aydın (1455), Menteşe (17. asır), Kara-hisar (17. asır).
32	Kütahya (1528).
33	Hudavendigâr (1487), Koca-ili (1624), Karesi (1576), Biga (1517), Bolu (1528), Aydın (1528).
36	Karaman (1528), İç-el (1584).
37	Ankara (1522).
40	Halep (1570), Trablus-Şam (1548), Şam (1570).

toprağı işleyecek el topraktan daha mühim bir unsur sayılmıştır. Sipahiler arasında toprak münazaalarından ziyade raiyyet ayartmaktan doğan ihtilâflara rastlanmaktadır. Boş arazi üzerinde raiyyet toplananlara devlet bir takım vergi muâfiyetleri tanımakta idi.

⁴⁶ “Çift-akçası adına *harâc-i muvazzafa verüb*” Barkan neşri, *Kanunlar*, s. 299.

⁴⁷ Bu cetveli tanzim ederken başlıca şu kaynakları kullandık: Başbakanlık Arşiv Um. Md. tapu defterleri ve Maliyeden müdevver tasnif halindeki defterler; Belediye kütüp. Muallim Cevdet yazmaları arasındaki tahrir defterleri; Süleyman kanunnâmesi; Ö. L. Barkan, *mez.eser*; R. Mantran et J. Sauvaget, *Règlements fiscaux Ottomans, Les provinces syriennes*, Institut Français de Damas, Beyrut 1951; *Kanun i Kanun-name za Bosnaski, Hercegovački, zbornički, Kliški, crnogorski, skadarski sandzak*, Orientalnu Institut u Sarajevu, Monumenta Turcica Historiam Slavorum meridionalium illustrantia, T. I., serija I, zakonski spomenici sv. 1, Sarajevo 1957.

⁴⁸ Tırhala kan. (Barkan, s. 289, m. 4) 26 akça çift-resmi ve 11 akça nîm-çift yazılıdır. Acaba 22 akça yerine bir okuyuş hatası olmasın?

- 42 Hamid-ili (1528).
 50 Malatya (1530), Diyârbekr (1540), Erzurum (1540)
 Musul (III. Murad), Harput (1518), Çemişkezek (1541),
 Mardin (1518).
 55 Yeni-il (1583).
 57 Çorum (1466), Çankırı (1578), Kayseri (1500).
 100 Biga'ya tâbi Dimetoka karyesinde müslüman olmuş
 ortakçılar (1574).

Öyle görünüyor ki, imperatorluğun teşekkül devrinde, 15. asır ortalarına kadar, çift-resmi daima 22 akça olarak kalmıştır. Ancak Fatih Mehmed 1458 de Anadolu sipahilerini, Rumeli'de, Macar ordusu karşısında kışın da seferde tutmak için Anadolu eyaletinde çift-resmi miktarını yüzde elli arttırmıştır. Orta-Anadolu'da (Karaman, Ankara, İç-el) 36, 37 akça, Surye sancaklarında 40 ve Doğu-Anadolu sancaklarında 50 akça olarak tespit edilmiştir. Yeni-il ve Çorum, Çankırı-Kayseri bölgeleri en yüksek nisbetleri göstermektedir. Osmanlıların, Doğu-Anadolu'da ve Surye'de çift-resmini, bir takım eski ağır vergilere muâdil tutarak koyduklarını biliyoruz ⁴⁹, bu sebepten nisbetin yüksek bulunduğunu tahmin edebiliriz. Anadolu'da çift-resminin 33 akçadan fazla olduğu yerlerde, sancak-beği ve su-başı için hisse ilâve edilmiş olduğunu ve ekseriya fazlalığın bu hisselerden ileri geldiğini görmekteyiz. Fakat bunun tarihi sebeplerini henüz tespit edemedik. Meselâ, Ankara'da timarlı sipahinin aldığı asıl çift-resmi 31 akçadan ibaret olup sancak-beği için ilâve edilen hisse ile 37 akçaya çıkmaktadır. ⁵⁰ Keza Hamid-ili'nde 42 akça çift-resminin 27 akçasını timarlı sipahi, 15 akçasını sancak-beği veya su-başı almaktadır. Viranşehir'de ve Bolu'nun bazı nahiyelerinde "*resm-i çift 43 akçadır, hakk-i sipâhi 33 akça ve hakk-i mirlivâ ve zaim on akçadır.*" ⁵¹ Fakat bu durum reâyâ ile sık sık anlaşmazlığa yol açtığından, Kanuni devrinde 1522 de Ankara sancağında, 1528 de Hamid-ili'nde çift-resmi tamamile timar-erlerine bırakılmıştır. ⁵² Gümüş akçanın kıymetinin azalması (bir Venedik altını, 1431 de 35 akça, 1488 de 49, 1510 da 54, 1590 da 120 akça idi) çift-resminin arttırılmasının sebeplerinden

⁴⁹ Bak. W. Hinz, *Das Steuerwesens Ostanatoliens*, ZDMG, B. 100, Heft 1, s. 183

⁵⁰ Barkan, s. 34.

⁵¹ Süleyman kan. 29; Bolu kan., Barkan, s. 29, m. 7.

⁵² Barkan, s. 33.

⁵³ Barkan, s. 2, m. 7.

biri olduğuna şüphe yoktur. Fakat 16. asırda Rumeli'de çift-resmi 22 akça olarak muhafaza olunduğu halde ^{53a} Anadolu'da arttırılmasında, 1458 de olduğu gibi, bir takım hususi tarihî sebepler olmalıdır.

Çift-resmi ve nîm-çift-resmi, her zaman beraber nazarı itibara alınmış olup çift-resmi için söylediğimiz esasların hepsi nîm-çift-resmi için de doğrudur. Ancak nisbetler yarı yarıyadır.

Çift-resmi ve bağlantılarının (*bennak*, *mücerred-resmi*) tahsil zamanı harmandan sonraya rastlardı; fakat 1487 t. Hudavendigâr kanunnâmesine göre, orada, o tarihten sonra bu verginin tahsil zamanı mart ayı olarak tespit olunmuştur. 16. asra ait sancak kanunnâmelerinde ise, umumiyetle 1 Mart kabul edilmiştir. Bu suretle tarih tespitinin idarî bir faydası vardı: Bir timarda tevcih tarihi 1 Mart'tan önce olan sipahi o senenin çift resmini alırdı ⁵⁴.

Nîm-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, ekinli veya çiftli *bennak*, *caba bennak*, *kara* veya *mücerred* adile farklı vergilere tâbi idiler.

II. *Caba, Kara ve Mücerred resimleri*. Kayseri kanunnâmesine göre (tarih 1500) ⁵⁵ "*Caba oldur ki, çifti ve hiç yeri olmaya*". Başka bir tarife göre ⁵⁶ "*Caba mücerred (evlenmemiş, bekâr) olan fukarâ-i reâyâya ve babasile olup müstakil kisb eden mücerrede derler, müstakil kisbi olmayana mücerred derler, kat'â resim alınmaz.*"

Caba kelimesi *Divânü Lugâti't-Türk* (yazılışı M. 1071) ⁵⁷ de *soysuz, aşağı sınıfdan* adam mânasını taşıyan *cabak* kelimesile aynı olmalıdır. *Mücerredlik* (bekârlık) herhalde *cabanın* esas vasfı değildir. *Caba*, toprağı olmayan fakir köylüdür. Ona, evli ise *caba-bennak* denir.

Süleyman kanunnâmesindeki tarife göre ⁵⁸ "*ez'af-i reâyâ ki, bazı nevâhîde kara tesmiye olunur, resim altı akçadır, amma himâyet olunmak emr-i müstahsendir*". 1528 t. Kütahya kanununda da ⁵⁹ "*Ez'af-i reâyâya kara tesmiye olunur, resmi altı akçadır.*" Yürüklerde de koyunu kırılan ve

^{53a} Kili şehri reâyâsı 12 akça çift-resmi öderken 16. asır ortalarında 22 akçaya çıkarılmıştır (Silistre def. Başv. Arş. tapu def. no. 483).

⁵⁴ Barkan, s. 281, m. 18.

⁵⁵ Barkan, s. 57.

⁵⁶ Karaman kan. (1528), Barkan, s. 47, m. 18.

⁵⁷ Besim Atalay neşri, I, 381-2, *Dizin*, s. 120.

⁵⁸ Sahife 29.

⁵⁹ Barkan, s. 23, m. 2.

koyun adedi 26 dan aşağı olanlar “*kara tesmiye olunur, on üçer akça resm-i kara*” alınır⁶⁰.

Kara, çok eski devirlerdenberi Türk kavimleri arasında, avâm, aşağı sınıf halk için kullanılan bir tâbirdir⁶¹.

Diğer taraftan kayde değer ki, 1455 Aydın tahrir defterinde^{61a} nîm-çiftten sonra *çiftlü-kara* ve *caba-kara* gurupları zikredilir. *Çiftlü-kara* 12 ve *caba-kara* 5 akça resim öder, bennakden bahis yoktur. Burada *çiftlü-kara* şüphesiz *bennak* yerindedir; nîm-çiftten aşağı arazisi olanlar veya topraksızlar umumi olarak *kara* sayılmıştır. Fakat daha sonraki bir Aydın defterinde (tarihi 1528)⁶² “*kisbe kâdir mücerredî kara kayd olunup*” altı akça resme, bennakler ise 12 akçe resme tâbi tutulmuşlardır. Görülüyor ki, bu tarihte *kara* sıfatı bekârlıkla birleştirilmiş ve evliler başka taraflarda olduğu gibi *bennak* adı altında gösterilmiştir.

Mücerredlerin, yani bekârların durumu bölgesine göre değişmektedir. Evvelâ bazı bölgelerde bunlar tamamen vergiden muâf tutulmuşlardır⁶³. Bazı bölgelerde ise, iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş olan bekârlardan *resm-i mücerred* adı altında 6 akça bir resim alınmakta idi. Bazı kanunlar, bu zamanı ergenlik (bulûğ) çağı⁶⁴ bazıları ise daha açık bir şekilde 20 yaş⁶⁵ olarak tâyin etmişlerdir.

Fakat Hudavendigâr kanununda yazıldığı gibi⁶⁶ “*Ehl-i kisb olmayan mücerredlerden nesne alınmaz, defterlerde dahi üzerlerine resm kayd olunmamıştır.*” Kazanç sahibi olan mücerredleri bir kanunnâme “*ata-*

⁶⁰ Yeni-il kan. (1583), s. 77, m. 5.

⁶¹ Orhon Kök-Türk kitabelerinde *kara-budun* için bak. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, I, İstanbul 1936, indeksi; *Divânü Lugât-it-Türk*'de (Dizin, 266) *karaçi*: kapıları dolaşan dilenci. Asiller ve avâm mânasına *ak-sügek* ve *kara-sügek* için bak. Z. V. Togan, *Ibn Faqlân's Reiseberichte*, Exk. 100.

^{61a} Başv. Arş. tapu M. 1 - 1.

⁶² Aydın kan. (1528), s. 8.

⁶³ Meselâ Kangırı (Çankırı, 1578) s. 36, m. 7: “*Defâtir-i 'atikada mücerredlerine resm takdîr olunmayub*”. Bolu kan. (1528), s. 29 m. 9: “*Defterde mücerred kaydolunan kimesnelerden resm kaydolunmadı, ammâ defterde mücerred kaydolunan kimesneler teehhül etse veya ehl-i kisb olsa bennak resmi verir*”. Yeni-il (1583) s. 76: “*Mücerredlerinden teehhül etmedikce nesne alınmazmış*”.

⁶⁴ “*Kâr u kisbe kâdir ergenler*” (Karesi kan., s. 22, m. 2); “*bâlig ve ehl-i kisb*” (Kütahya kan. t. 1528, s. 23, m. 2).

⁶⁵ “*Bu vechile emr olundu ki yirmi yaşında ve dahi ziyâde olan mücerred resm-i kara vere*” (Aydın k. t. 1528, s. 10, m. 27).

⁶⁶ Barkan, s. 2, m. 2.

larına hizmet eder olmayub alâ-hide kendü öz kârlarında” olan gençler şeklinde tarif eder. Bu gibi delikanlılar, toprak işçisi olarak veya başkalarının arazisini kiralayarak kazanç sağlayanlardır⁶⁷. Bunlar şahsen üzerine yazıldıkları, raiyyeti oldukları, sipahinin timarı dışında çalışmakta serbestiler ve bu bakımdan çift sahibi reâyânın tâbi olduğu tahdidlerden âzâde idiler. İşledikleri toprak, başkasının tapu ile sipahiden alınmış arazisi değilse, o zaman o sipahiye toprak için dönüm resmi öderlerdi⁶⁸. Kendi sipahilerine ise, *mücerred-resmi* yahut *kara-resmi* öderlerdi.

Umumiyetle *mücerred-resmi*, 16. asırda daha geniş bir şekilde uygulanmış görünmektedir. Fatih kanunnâmesinde *kara-resmi* ve *mücerred-resmi*’nden ayrıca bahs edilmemiştir. Bununla beraber bu kanunnâmenin yazıldığı tarihlerde bazı tahrir defterlerinde (Aydın, Çorum)^{68a} kara veya mücerredlerin kaydedilmiş bulunduğunu görmekteyiz. Fatih kanunnâmesinde yalnız köyde sanatla oğraşanların “*üç hizmet veya üç akça*” verecekleri belirtilmiştir ve öyle görünüyor ki, bunlar müteakip maddede zikredilen “yoksullar” arasına katılmıştır. Herhalde onların tâbi olduğu raiyyet-resmi 3 akça, kanunnâmede en aşağı nisbettir. Bu üç hizmetin, senede üç gün sipahi için bedenen çalışmadan ibaret olduğunu yukarıda görmüştük. Esasen çift-resmine dahil diğer dört hizmet (ot, saman, odun, boyunduruk) ziraatle oğraşanların ve vasıtalara sahib olanların yerine getirebilecekleri hizmetlerdir. “*Üç hizmet veya üç akça*”, vergiye tâbi en fakir reâyânın ödediği asgari raiyyet-resmi, yani kara-resminden başka bir şey olmamalıdır.⁷⁰ Sonraları asgari raiyyet-resmi, daima altı akça olarak muhafaza edilen *kara-resmi* veya *mücerred-resmidir*. Yukarıda gördüğümüz gibi, çift-resmi bazı bölgelerde arttırıldığı halde mücerred-resmi aynı nisbette kalmıştır. Yalnız Rumeli çingeneleri, aile (*hâne*) ve *mücerred* ayırd edilmeksizin 22 akça resim öderlerdi.

⁶⁷ Mardin kan., s. 158, m. 12, Musul kan., s. 175, m. 7; Diyârbekr kan. s. 175, m. 7. Diğer taraftan bazı kanunnâmelere göre (Silistre kan., 1569, s. 278) “*Reâyânın yetmiş kaç oğlu var ise her birinden altışar akça resm-i mücerred alınır.*”

⁶⁸ *Dönüm-remi* için bak. ileride s. 592.

^{68a} Çorum (Çorumlu) için bak. s. 609, Resim 1.

⁷⁰ H. 859/1455 tarihli Aydın mufassal defterine göre orada *kara-resmi* 5 akçadır. 1528 t. Aydın kanununa göre (Barkan, s. 12, m. 45) en fakir yö-rüklerden 3 akça *kara-resmi*, 3 akça *ağıl-resmi* alınmaktadır.

III. *Bennak (Benlak)*-resmi. Osmanlı vergi sisteminde *bennak* (بنك) veya bazı bölgelerde eski devirlerde rastlanan diğer şekle *benlak*⁷¹ (بنلاك) evli raiyyet demektir. Bu vergi sisteminde, ailenin başlıca bir vergi ünitesi sayıldığını yukarıda işaret etmiştik. Evlilik, raiyyetin vergi mükellefiyetinde esaslı bir değişiklik meydana getirirdi. *Mücerred* evlenir evlenmez derhal *bennak* adı altında vergi mükellefiyeti bakımından yeni bir durum kazanırdı.

Reâyânın yetişkin oğulları “*resm-i kara altışar akça vereler ve evlendikten sonra bennak resmin vereler*”⁷². “*Defterde mücerred kaydolunan kimesneler teehhül etse veyahud ehl-i kisb olsa bennak-resmin virür ve yer dutsa duttuğu yerin miktarına göre resim (dönüm-resmi) virür*”⁷³.

Bennakler, *ekinlü (çiftli)*-*bennak ve caba-bennak* olarak ikiye ayrılır. “*Bennak, hiç yeri olmayana veya nîm-çiftten eksik yeri olana derler*”⁷⁴ “*Nîm-çiftlikten ekall yer tasarruf eden bennakden ki ekinlü kayd olunmuştur, resim 12 akçadır, caba-bennak den dokuz akçadır*”⁷⁵. “*Caba oldur ki, çifti ve hiç yeri olmaya*”⁷⁶. “*Bir raiyyetin iki üç akçadan 12 akçaya varınca yeri olsa ana ekinlü-bennak derler*”⁷⁷. Biliyoruz ki, toprağına göre her 2-5 dönüme 1 akça dönüm-resmi takdir olunmuştur. Şuhalde yukarıdaki ibâyeye göre, ekinlü-bennakler, 4-10 dönümden 24-60 dönüme kadar tapu ile arazi tasarruf edenlerdir. Fakat meselâ, iki dönümü bir akça resme tâbi araziden 28 dönüm tasarruf ediyorsa, 14 akça dönüm-resmi verir ve artık 12 akça bennak-resmini ödemez⁷⁸. Fakat 20 dönüm

⁷¹ *Bennak* kelimesinin Ermenice'den geçmiş olması ihtimaline ilk defa nazarımı Mr. J. Walsh çekti. Londra Üniversitesinde Ermeni tetkikleri mütehasısı Mr. C. Dowsett, Ermenice'de *ev, ikametgâh* mânasına gelen *bnak* (batı Ermenice'de telâffuzu *penag*) kelimesinin mevcut olduğunu teyid etti. Fiil halinde *benakel* veya *benakil* (*penagel* veya *penagil*), *ikamet etmek, bir yerde oturmak* demektir. Bununla Fatih kanunnâmesinde ve 15. asır ortalarına ait bazı tahrir defterlerinde (meselâ Teke defteri, Başbakanlık Arşiv. Maliye def. no. 15). rastladığımız *benlak* arasında bir münasebet olup olmadığı meselesini dilcilere bırakıyoruz.

⁷² Aydın kan. (1528), s. 9, m. 22.

⁷³ Bolu kan. (1528), s. 29, m. 9; Aydın kan. s. 6; Mardin kan., s. 158, m. 2.

⁷⁴ Konya kan. (1528), s. 47, m. 18.

⁷⁵ Hudavendigâr kan., t. 1487, s. 2, m. 2.

⁷⁶ Kayseri kan., (1500), s. 57.

⁷⁷ Koca-eli kan., (1624), s. 2 33, m. 1.

⁷⁸ Diyârbekr kan., s. 133.

işliyorsa, 10 akça dönüm- resmi değil, 12 akça bennak-resmi öder. Esasen toprağına göre 30-60 dönümden fazlası, bildiğimiz gibi, nîm-çifttir, nîm-çift-resmine tâbidir.

*Caba-bennak*ler, yani tapu ile tasarruf edilmiş toprağı olmayan evli reâyâ umumiyetle başkalarının tapulu topraklarında işçi olarak çalışırlar⁷⁹; yahut sipahiden tapusuz olarak toprak alıp işlerler, bunun için dönüm-resmi öderler. Bazan beş on dönüm yer işliyen *caba-bennak*lerin yeni bir tahrirde kendi istekleriyle *ekinlü-bennak* yazıldıklarını görmekteyiz⁸⁰. Bunun sebebi, resm-i dönümle tapusuz tuttıkları araziye tapulu arazileri haline getirmek isteğidir.

Ekinlü olsun *caba* olsun bennakler, tahrîr-i vilâyet esnasında defterlere yazılırlar, başka deyimle muayyen bir sipahiye bennak-resmini vermek üzere kaydolunurlar. O andan itibaren onlar, o sipahinin *yazılı raiyyeti*dirler. Bennak de mücerred gibi timar arazisini terk edip başka yerde çalışabilir, ancak raiyyet-resmini nereye giderse gitsin *yazılı* olduğu sipahisine ödemek mecburiyetindedir.⁸¹

Bennak-resmi, hakiki raiyyet-resmi karakterini muhafaza etmiştir, ve ekseriya baş-vergisi sayılmıştır: “*Resm-i bennak baş-hakkıdır, kadîm kayd olduğu yere verir, defterlü reâyâ olduğu cihetle sipâhîsi resm-i bennakin alır*”⁸². 1578 t. Kangırı (Çankırı) kanunu, *caba-resminin* arazi vergisi olarak tefsirini reddeder⁸³. Hiç arazisi olmayan *caba-bennakin* bu resmi ödemesi, onun şahsa bağlı bir vergi olduğunu açık bir şekilde gösterir. Mücerred evlenirse *caba-bennak-resmi* öder, boşanırsa tekrar mücerred resmine tâbi olur. Gayrimüslim, müslüman olursa ispence yerine bennak-resmi öder⁸⁴. Bazı yerlerde göçebeler

⁷⁹ Karşıla. Musul kan., s. 175, m. 7.

⁸⁰ Bak. Kangırı kan. (1578), s. 35, m. 4.

⁸¹ “*Zirâ oturdukları yerde sipâhîye raiyyet kayd olunmuşdur.*” (Silistre kan. s. 288, m. 58). *Caba* “*cilây-i vatan etdüğü takdirce ona cebir yokdur, her ne yerde olursa resmin verdikten sonra taarruz olunmayub halinde konula*” (Yeni-il kan., s. 77, m. 4), keza Musul kan., s. 174, m. 4.

⁸² *Kanunnâme*, I. Saip yazma. no. 5036, s. 6.

⁸³ Barkan, s. 35, m. 4. Dâva şu idi: Çankırı’da beş on dönüm yer tasarruf eden *caba-bennak*’ler deftere 18 akça resimle kayd olunmuş, onların arazisi başkalarına geçtiği zaman “*caba-resmi dahi yer-resminden addolunub*” yine 18 akça almışlar. Bu “*zulm-i sarîh*” olup yeni tahrirde onlardan bu resim kaldırılmış ve araziden dönüm hesabı *dönüm-resmi* alınmıştır.

⁸⁴ Millî Tet. Mecmuası, I, s. 110.

de bennak-resmine tâbidirler ⁸⁵. Çift, nîm-çift veya dönüm olarak arazi tasarruf eden bennak, hem bu arazinin tam resmini, hem de kendi bennak-resmini öder ⁸⁶. Ölen bir raiyyetin bennak ve mücerred olan çocukları, müştereken tasarruf ettikleri ata-çifliğinin çift-resmini müştereken ödedikleri gibi, her biri ayrıca şahıslarına ait bennak ve mücerred resimlerini öderler ⁸⁷.

Bennak (benlak) - resminin Fatih kanunnâmesinde üç hizmet karşılığı bir vergi sayıldığını ve 6 veya 9 akça olarak tespit edildiğini görmüştük. Şüphesiz, 6 akça *caba-bennak* ve 9 akça *çiftlü-bennak* içindir. Gerçekten 1528 tarihli Bolu kanununda da ⁸⁸, *caba-bennak* 6 akçadır. Buna mukabil Paşa sancağında 1455 de bennak-resminin 10 akça olduğunu görmüştük ⁸⁹. Fatih kanunnâmesinde 6 veya 9 akça ile karşılanan üç hizmetin hangi hizmetler olduğu ⁹⁰ hakkında şimdiye kadar bir ize rastlayamadık.

15. ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeğini teşkil eden iki bölgede, yani Batı-Anadolu ve Trakya'da *caba-bennak* 9 ve *ekinlü-bennak* 12 akça idi. Orta ve Doğu-Anadolu'da bu nisbetler caba için 12-15 ve ekinlü için 18 akçaya yükseltilmiştir. 18. asırda ise, umumiyetle caba 12 ve ekinlü 18 olarak görülmektedir ⁹¹. Demek ki, çift

⁸⁵ Erzurum kan., (1540), s. 68, m. 30 Diğer taraftan Zülkadir (Dulgadır), Halep ve Çukur-ova (Çukur-âbâd) Türkmenleri (*reâyâ-i Etrâk*) raiyyet resmi olarak *resm-i hâne* adile bir resme tâbi idiler. *Rersm-i hâne* müzevvec ve mücerredlerden farklı nisbetlerde alınmakta idi (bak. Barkan, s. 200-210 ve 228).

Reâyâ-i Etrâk	Müzevvec	Mücerred	
Halep	70	10	Halep akçası
Adana	50	—	Osmanlı „
Tarsus	32	4	„ „
Sis	28	4	„ „
Özer (Azîr)	25	—	„ „

(1 Halep akçası = 2 Osmanlı akçası)

Rumeli'de yürüklerin yamaklarının su-başı ve çeri-başına her yıl ödedikleri *resm-i yamag*'lar da şahsî raiyyet rüsumu arasında sayılabilir. *Resm-i yamag*, müzevvecden 50, mücerredten 25 akça idi. Yamaklar eşkinici değildiler. Askerî sınıfa dahil sayılmazlardı. *Resm-i haymâne* de bu mahiyettedir.

⁸⁶ Aydın kan., s. 9, m. 20.

⁸⁷ Aydın kan., s. 8, m. 17.

⁸⁸ Barkan neşri, s. 29, m. 9.

⁸⁹ Bak. yukarıda s. 578.

⁹⁰ Bak. Biga, (1574) s. 105.

⁹¹ Millî Tet. Mec. I, 110.

resmi gibi bennak-resmi de, umumiyetle yüzde elli bir artma kaydetmiştir.

IV. *Dönüm-resmi ve Tütün-resmi*. Yukarıda, topraksız köylünün, yani *kara (mücerred)* ve *caba-bennaklerin*, sipahi elinde olup tapu ile başkasının tasarrufu altına verilmemiş toprakları işleyebildiklerini ve buna mukabil dönüm başına bir resmi ödediklerini işaret etmiştik; işte bu, dönüm-resmidir.

Dönüm-resmi, çift-resminin en küçük eczasından sayılabilir. Herhalde o, çift-resmi gibi daha ziyade toprağa bağlı bir raiyyet-resmidir. Kanunlarda *dönüm-akçası*, *dönüm-hakkı* ve *resm-i zemîn* adlarıyla de anılır.

Dönüm-resmine tâbi arazi, ancak sipahinin tapuya vermediği mezrea, çiftlik nevinden arazidir⁹². Zira tapu ile verilen arazi üzerinde reâyâ, bu arazi dolayısıyla raiyyet rüsûmunu, yani çift-resmi, nîm-çift veya bennak resmini ödemektedir. Onlar, topraklarını bırakıp gitmiş olsalar dahi, raiyyet-rüsûmunu sipahiye ödemektedirler. Hattâ bir sipahi üzerine yazılmış bir raiyyetin çiftliğinin bir kısmı, herhangi bir sebeble bir başka sipahinin arazisi hududları içine düşerse, bu ikinci sipahi toprak için öşür ve salarlık alabilir, dönüm-resmi alamaz; zira raiyyet çift-resmini asıl sipahisine ödemektedir⁹³. Bağ ve bostandan alınan *dönüm-resmi*, kanunnâmelerde umumiyetle öşre karşılık (*bedel-i öşr*) sayıldığından⁹⁴, bu nevi dönüm-resmi konumuz dışında kalır. O, kesime bağlanmış *öşürdür*.

Dönüm-resmini ödemeye tâbi olan şahıslar da, hususi sıfatları haiz olup *hâric-raiyyet* adı altında toplanır. Evvelâ, yukarıda işaret olunduğu vec-hile, tapu ile verilmemiş araziye caba-bennakler ve mücerredler tasarruf edip işleyebilirler. Bundan başka, çift ve yarım-çift yazıldığı halde bundan fazla arazi işliyen reâyâ da, bu arazi için *hâric-raiyyet* sayılır ve ayrıca dönüm-resmi öder ("*Elinde çiftliğinden ziyâde yer olan kimesne, ziyâdeye nisbet hâric-raiyyet gibidir*"⁹⁵). Elindeki fazla arazi için ayrıca resim ödemek istemezse, o zaman kadı hükmile bu arazi elinden alınır. Fakat aksine, çifti noksan çıkarsa ve toprağı yeter derecede verimli ise, kendisine ayrıca arazi verilmez⁹⁶. Timar arazisine dışardan gelen

⁹² Bak. Malatya kan., s. 110, m. 3.

⁹³ Bak. Süleyman kan., s. 16.

⁹⁴ Silistre kan., s. 283, m. 33; Süleyman kan. s. 34.

⁹⁵ Kütahya kan. (1528), s. 24, m. 2.

⁹⁶ Süleyman kan., s. 54.

reâyâ, bu gibi araziyi işlerse, sipahiye dönüm-resmi öder. Bu nevi *hâric reâyâ*, ekseriyetle göçebelendir (Bazan *hâric-raiyyet*, timar sahibinin defterde üzerinde yazılmış *defterlü reâyâsı* dışında kalmış olanlar şeklinde tarif olunur. Fakat bu hatalıdır, zira bir sipahi timarında bulunan bir raiyyet, herhangi bir sebeple deftere yazılmamış olabilir. Fakat babası ve dedesi yazılı ise, o da o sipahinin raiyyeti sayılır⁹⁷. Bu sebepten, göçebeler istisna edilirse, diğer *hâric-raiyyet* sayıca mahduddur.)

Dönüm-resminin miktarına gelince, tarla olarak kullanılan arazide en iyi topraklardan 2 dönümüne, orta vasıfta topraklardan 3 dönümüne, aşağı vasıfta topraklardan 4-5 dönümüne bir akça olarak tespit olunmuştur⁹⁸.

Çift-resmine kıyaslırsak, tabii bu nisbetler yüksek görünür. Zira eyi topraktan bir çiftlik yer, yani 60 dönüm, bu hesaplara 30 akça olur. Halbuki umumiyetle bir çiftlik tasarruf eden raiyyet çift-resmi olarak yalnız 22 akça öder. Fakat Anadolu sancaklarında çift-resminin 30 akçadan fazla olduğunu da görmüştük.

Tütün-resmi, bir sipahinin arazisine muvakkat bir zaman için, umumiyetle kışlamak için, gelip yerleşen, fakat ziraat yapmayan *hâric raiyyet*in ödediği bir resimdir. Buna kanunlarda, *duhân-resmi*, *duhâniye*, *resm-i dūd* ve *kışlak-resmi*⁹⁹ de denmektedir.

Duhân-resmi 17. asra ait bir kanun dergisinde^{99a} şöyle tarif olunmaktadır: “*Bir karyeye hâricden gelüb sâkin olub öşür ve resim gibi nesne vermeyen hâric-reâyânın evlülerinden senede altı akça alınmak kanundur, deftere yazılmak lâzım değildir, mücerredlerden ve müzevvec iken mücerred olanlardan talep olunmaz.*” Bu, 16. asırda imparatorluğun hertarafında her evli raiyyetten 6 akça olarak alınmakta idi¹⁰⁰. Umumiyetle mücerredlerden alınmadığı halde, 1540 dan sonra Doğu-Anadolu sancak-

⁹⁷ Kanunnâme, I. Saip yazma. no. 5036, s. 24; Millî Tet. Mec. I, s. 93.

⁹⁸ Kütahya kan. (1528), s. 25, m. 11; Hudavendigâr kan. (1487) s. 2, m. 5.

⁹⁹ Bak. Aydın kan., s. 12, m. 44 ve Erzurum kan., s. 67, m. 28. Bu *kışlak-resmi*'ni sürü başına bir koyun olarak alınan *kışlak ve yaylak hakkı*'ndan ayırd etmelidir.

^{99a} Kanunnâme, I. Saip yazma. no. 5120, 141a.

¹⁰⁰ Bak. Sofya, Nigebolu, Aydın, Erzurum, Gürcistan, Diyarbekt, Musul kanunnâmeleri. Fakat Halep Türkmenlerinden hâne başına 12 akça (Halep kan., 1570, s. 208, m. 12).

larında Osmanlı vergi kanunları tatbik olunduğu zaman orada mücerredlerden 4 akça olarak *tütün-resmi* alındığını görmekteyiz¹⁰¹.

Tütün-resmi, tipik bir Osmanlı raiyyet-resmidir. Bu resim, ancak Osmanlı timar sistemi içinde tasavvur olunabilir, reâyânın *defterli* ve *hâric* olarak ayrılışına bağlıdır. *Tütün-resmi*, *cerîmeler* gibi zuhurâta bağlı olduğundan bazan onu *bâdihavâ* (بادهوا) vergileri arasında saymışlardır¹⁰². Fakat *tütün-resmi*, esas itibarile şahsa bağlı raiyyet-rüsûmu arasına sokulmalıdır; *tütün-resmi* ödeyenler o yerde ikametlerini üç yıl uzatırlarsa, ondan sonra tütün-resmi yerine *bennak-resmi*'ne tâbi olurlar¹⁰³. Tütün-resminin evlilik ve bekârlık durumu ile ilgili bir resim olduğu da unutulmamalıdır. Bazı timar sahipleri, kendi topraklarına gelip yerleşen başka timarların reâyâsını tütün-resmine tama' ederek gizlerlerdi. Bu suiistimale karşı çıkarılan bir emirde, her sipahinin kendi arazisine gelen raiyyetin durumunu incelemesi ve bir sipahiye yazılı raiyyet ise, yerine iade etmesi istenmiştir¹⁰⁴.

V. Raiyyet-rüsûmu, muâfiyetler ve sınıflar nizamı.

Yukarıda raiyyet-rüsûmundan yalnız çift-resmi ve bağlantılarını gördük. Hakikatte reâyânın tâbi olduğu vergiler, tahrir defterlerinde ve bu defterlerin başına konmuş olan sancak kanunlarında üç esas kalem halinde ayırd edilmiştir; bunların başında *çift-resmi* ve levâhıkı gelir. Diğer iki vergi gurupu *a'sâr* ve *bâdihavâ* (اعشاروبادهوا) vergileridir. Meselâ 892 H./1487 M. tarihli Hudavendigâr sancağı tahrir defterinde bir köyde reâyânın ödediği vergilere bir göz atalım¹⁰⁵: Başta çift ve bennak resmi, ondan sonra çeşitli mahsulâtтан alınan öşürler, üçüncü olarak *bâdihavâ* gelmektedir. Bu vergilerin esaslarını ve mikdarlarını tespit eden sancak kanunnâmelerinde, hatta Fatih ve Süleyman kanunnâmelerinde aynı sırayı ve tasnifi görmek mümkündür. Aynı Hudavendigâr defterinin kanunnâmesinde reâyâyı ilgilendiren vergiler: 1. *Resm-i çift* ve bağlantıları, 2. *A'sâr* ve *salarlık* (salarıye), 3. Göçebeleri ilgilendiren *resm-i ganem*, *ağıl-resmi* gibi resimler, 4. *Tapu-resmi*, *resm-i arılsâne*, *yava*, *kaçkun* (esir ve cârıye) ve *cerâim* gibi *bâdihavâ* veya *niyâ-*

¹⁰¹ Musul, Erzurum, Diyârbekr.

¹⁰² Barkan, s. 271, 332.

¹⁰³ Erzurum kan., s. 67, m. 28; Diyârbekr kan., s. 133.

¹⁰⁴ Nigebolu kan., s. 268, m. 7.

¹⁰⁵ Başv. Arş. Tapu def. no. 23.

*bet*¹⁰⁶ rüsümü adı altında toplanan zuhurâta bağlı munzam resimler halinde guruplanmıştır¹⁰⁷. A'şârî ve hayvan vergilerini burada konumuz dışında bırakıyoruz. Bâdihavâ ve niyâbet resimlerinden ileride ayrıca bahsedeceğiz. Esas raiyyet-rüsümü, sırada daima ilk olarak ele alınan çift-resmi ve bağlantıdır. Bu rüsüm belli başlı örfî vergileri teşkil ettiğinden, bazan kanunlarda ve tahrir defterlerinde *örfiyye* veya *rüsüm-i örfiyye* denildiği zaman kasd edilen de *çift-resmi ve bağlantılarından ibarettir*. Çift-resmi 16. asırda daha ziyade bir arazi vergisi gibi telâkki edilmeğe başladıktan sonra, tam mânasile raiyyet resimleri olarak *bennak* ve *mücerred resimleri* kalmıştır. Diğer taraftan, 16. asır sonlarından itibaren Osmanlı vergi sistemi, bir bünye değişikliğine uğradığı ve *avâriz* vergileri esas raiyyet vergileri haline geldiği zaman *bennak* ve *mücerred* resimleri de ehemmiyetten düşecektir (*Avâriz-i divâniyye*, عوارض ديوانيه, çift-resmi gibi başlangıçta hizmetler halinde idi. Ondan farkı, bu hizmetlerin sipahi değil, devlet için yapılması idi. Çift-resmine dahil hizmetler, *çift-resmi* olarak daima sipahiye ait bir vergi haline geçtiği gibi, münhasıran devlet için yapılan *avâriz-i divâniyye* de daima devlete ödenen muntazam nakdî bir vergi haline inkilâb etmiştir. Avârizi ileride ayrıca ele alacağız).

a. *Raiyyet-rüsümü ve Askerî sınıf*. Raiyyet-rüsümü, raiyyete mahsus, raiyyetin ödediği vergilerdir. Askerî sınıf mensupları bu resimlere tâbi değildir ve bu muâfiyet, askeriyi reâyâdan ayırdeden belli başlı bir vasıf sayılmıştır. Vergi muâfiyeti sebebiyle, askerî sıfatını haiz zümrelerin tâyini, defter ve kanunlarda ehemmiyetle dikkat nazarına alınan hususlardandır: Evvelâ ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema raiyyet-rüsümünden muâftırlar. Kapı-kulu ve devlet erkânı ile timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medreselerdeki talebeler ve mezunları (*dânişmend* ve *mülâzim*'ler), askerîdirler. Onların akrabaları ve kulları da askerîdir¹⁰⁸. Bunlar, berât ve vazife almadıkları zaman da askerî sıfatını

¹⁰⁶ Bak. İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, s. XXVIII.

¹⁰⁷ Karşıla. diğer tipik sancak kanunları: İç-el, s. 54, m. 48; Diyârbekr (1540) s. 139, m. 130; Silistre (1569), s. 278-289. Süleyman kanunnâmesinde (M. Ârif, s. 27, Hadjibegic, s. 331) "*resm-i çift ve bennak ve resm-i agnâm ve âsiyâb*" bir başlık altında gösterilmiştir. Keza bak. eklediğimiz *Çorumlu* defterinden bir sahife, Resim 1.

¹⁰⁸ *Kanunnâme*, I. Saip yazm. no. 5120, 142a.

¹⁰⁹ Askerî sınıfa dahil olanlar hakkında bak. Süleyman kan. (M. Ârif neşri),

muhafaza ederler, yani raiyyet rüsûmundan muâfturlar. Fakat ma'zûliyet hali uzun zaman devam eder ve bunlar iş ve kazanç hayatına atılırlarsa, askerî sıfatları kalkar, raiyyet-rüsûmuna tâbi olurlar ¹¹⁰.

Konya'da çift tasarruf eden sipahî oğulları, resm-i çift ve avârizdan muâf tutulmuşlardır. Keza, umumiyetle mütekâid sipahiler raiyyet rüsûmundan (resm-i çift, bennak, caba-bennak ve avâriz) muâf olmuşlardır ve defterlerde reâyâdan ayrı kayd edilmişlerdir.

Askerîyi reâyâdan ayırdeden en mühim sıfat, Pâdişah berâtile bir devlet hizmetine tayin edilmek, *ehl-i berât* olmaktır. Reâyâdan olanlar da bazan bu şekilde askerî sınıfa geçerler, raiyyet rüsûmundan kurtulurlar. Osmanlı devletinin ilk devrinde reâyâdan mühim miktarda zümreler, askerlik hizmetle mükellef kılınarak raiyyet rüsûmundan ve kulluklardan tamamile muâf olmuşlardır. Bunların başında Türk çiftçilerden *yayalar* ve *müsellemler*, göçebelere *yürük (yörük) ler* ve *tatarlar* gelir. 15. asırda artan asker ihtiyacı neticesinde, vergi muâfiyeti karşılığı *eşkinci* yazılması usûlü geniş ölçüde devam etmiştir. Konya-Karaman bölgesinde bir çok kimseler, eski *yurdluk* ve mülkleri üzerinde rüsûm-ı raiyyetten affedilmek suretile *eşkinci*, yani her yıl sefere giden fiili asker yazılmışlardır. Bunlar, şüphesiz eskiden Karamanoğulları zamanında da askerdiler ^{110a}.

Pâdişah berâtile bazı hususî hizmetler yüklenen zümreler (meselâ dogancılar) raiyyet-rüsûmundan ve avârizdan tamamile muâf oluyorlardı. Fakat 16. asırda herhangi bir suretle Padişah berâtı alarak raiyyet-rüsûmundan kurtulanların miktarı pek ziyade çoğaldığından devlet, gelir kaynaklarını korumak düşüncesiyle, askerî mefhumunu daraltmağa çalışmış, sınıf değiştirmek için berâtı kâfi görmemeğe başlamıştır ¹¹¹.

s. 39-42; keza bak. İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mec. cilt 15, no. 1-4 (1954), s. 53 not 9. Bir askerînin karısı, kocasını kaybettikten sonra bir raiyyetle evlenirse askerî sıfatını kaybederdi.

¹¹⁰ Mazûl bir sipahi yedi sene yeniden timara tâyin edilmez ve kendisini kazanç hayatına verirse raiyyet olur, *raiyyet-resmî* öderdi.

^{110a} Bilhassa Karaman defteri, Başb. Arş. Maliye 567.

¹¹¹ "Berât bahanesile bil-küllîye cinsinden ihrâc olunmak memnu'dur" (Yürükân kan., s. 260, m. 7).

Bu tahdidler, o zaman bilhassa doğancı, yuvacı, yağcı, at-çeken gibi Padişah berâtile saraya ve devlete ait hususi bazı hizmetler gören zümrelere tatbik edilmiş, bununla kalınmayarak voynuk, yaya ve müsellemler, tatar, *canbâz* gibi artık askerî faydası kalmamış bulunan eski askerî (eşkinici) zümrelerin de bu sıfatları kaldırılarak mensupları raiyyet-rüsûmuna tâbi kılınmış, başka deyimle reâyâ yapılmışlardır. Bu devirde uygulanan esaslar şu hükümlerde açık bir şekilde görülür:

1. "Ehl-i berâtlar ki, kadîmden ehl-i berât olgelüb râyiha-i raiyyeti olmaya, ol makûle kimesneler gerü hâne (yani avâriz hânesi) olmasa câizdir... şimdi emr-i pâdişâhî budur ki, cemî' reâyâ muâf ve eğer gayr-i muâf ve cihâta mutasarrıf olan erbâb-i berevât ve gayrı, cemî' Pâdişâhın emri üzerine vâki' olan avâriz-i divâniyye ve tekâlîfi örfiyyeyi edâ edüb..."¹¹².

2. Yeni berât almış doğancı, aslında râiyyet ise raiyyet rüsûmundan muâf tutulmaz¹¹³.

3. Berât ile imam ve hatip tayin edilenler ancak bu vazifeleri müddetince raiyyet-rüsûmundan muâftırlar.

4. "Abâ'an-ced sefere eşer erbâb-i timârdan olmayub sonradan bir tarîkile timara dühûl eden ve topçu ve cebeci olmağla raiyyetten halâs olmaz, mâdâm ki hîn-i tahrîrde muharrir isimlerin defterden ihrâc etmeye, resm-i raiyyetlerin verirler."¹¹⁴

5. Devşirme suretile Padişah kapısına gelenler, askerî statüsü kazanırlar, oğulları da askerîdir, fakat diğer akrabaları askerî olmazlar¹¹⁵, rüsûma tâbidirler.

6. 16. asır kanunlarında¹¹⁶ askerî sayılan yürükler, canbâzlar ve tatarlar, çiftlik tutup ziraatle meşgul oldukları takdirde timar sahibine bütün çift için yalnız 12 ve yarım çift için 6 akça verirler-

¹¹² Aydın kan. (1528), s. 18, m. 72.

¹¹³ Silistre kan., s. 277, m. 26. "Dogancıyân: mukarrer ki harâcdan ve ispenceden ve koyundan ve kovan rüsûmundan ve ulakdan ve suhradan ve cerehordan ve sürgünden ve sekbandan ve hisar-yapmasından fil-cümle cemî' avâriz-i divâniyyeden ve tekâlîfi-i Sultaniyyeden muâf ve müsellemler olalar" diye ellerinde II. Murad ve müteakip Padişahlardan berât almışlardır (Başv. Arş. Silistre defteri, tapu no. 452.)

¹¹⁴ Kanunnâme, I. Saip yazm., 5120, 143a.

¹¹⁵ Millî Tet. Mec.

¹¹⁶ Süleyman kan., s. 62, Kocacık Yüzükleri kan., Göbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s. 246, karşıla. Fatih Kanunnâmesi, s. 25, madde 25.

di. 1583 tarihli Yeni-il kanununa göre¹¹⁷ yürükler çift veya nîm-çiftten daha küçük bir arazi tasarruf ettikleri takdirde, yalnız tütün-resmi verirler, caba ve bennak vermezlerdi, “onlar bu makûle rûsûm-i raiyyetten ârî ve berî olmak örf-i ma’rûfdur.” Diğer taraftan yine 16. asırdan itibaren çift-resmi, hatta avâız tamamile toprağa bağlı bir vergi sayılmağa başlayınca, çift tasarruf eden her askerî, çift-resmini tam olarak ödemekle mükellef tutulmuştur.

b. Muâf Reâyâ: Raiyyet-rûsûmunu tam ödeyen reâyâ ile bu rûsûmdan tamamile muâf olan askerî sınıf arasında raiyyet rûsûmunu kısmen ödeyen bir gurup vardır ki, kanunlarda ekseriya *muâf ve müselleme reâyâ* (معاف ومسلم رعایا) adı altında toplanır. Devlet için muayyen hizmetler yapan bu zümreler yedi kulluktan tamamen değil, kısmen muâf tutulmuşlardır.

Osmanlı devletinde vergilerden muâfiyette üç kademe vardı: Devlet, evvelâ *avâız*'dan, sonra *raiyyet-rûsûmu*'ndan ve nihayet *şerî vergilerden* muâfiyet bağışlardı. Şerî vergilerden (cizye, a'sâr) muâfiyet fevkalâde hallerde nadiren yapılırdı. *Sîpâhî hakkı* sayılan ve hemen hemen daima timara tahsis edilen raiyyet-rûsûmunun affi da, ancak mahdut hallerde uygulanırdı. Raiyyet-rûsûmundan muâfiyete, umumiyetle eşkinici yazılan, yani fiili askerî bir hizmet yüklenen reâyâ mazhar olabilirdi. Umumiyetle tatbik olunan en basit muâfiyet şekli, *avâız-i divâniyyeden* muâfiyetti. Rûsûm-i raiyyetten muâf olanlar, *avâızdan* da muâf olurlardı. Şerî vergilerden muâf olanlar, tabii olarak rûsûm-i raiyyetten ve *avâızdan* muâf tutulurlardı. Bütün bu muâfiyetler, ancak din ve devlet için bir takım hizmetler karşılığı bağışlanmış sayılırdı. 16. asırda devlet bir hizmet karşılığı muâfiyet gören reâyâyâ eskiden bağışlanmış a'sâr ve rûsûm-i raiyyet muâfiyetlerini kaldırmağa ve yalnız *avâız* muafiyeti tanımağa başlamıştır.

1. Hem *avâızdan* hem raiyyet-rûsûmundan muâf olanlar arasında bir takım dini hizmet sahipleri görülür. Umumiyetle *hatip* ve *imamlar*, caba-resminden ve *avâızdan* muâfturlar. Bazı yerlerde¹¹⁸ *müezzinler* de aynı muâfiyetlere mazhar idiler¹¹⁹. Fakat *müez-*

¹¹⁷ Yeni-il kan. (1583), s. 80, m. 18.

¹¹⁸ “Eimme ve hutebâdan resm-i raiyyet alınmaz, müezzin ve kayımdan alınır” (Millî Tet. Mec. da yayınlanan 17. asra ait kanunnâmede).

¹¹⁹ İç-el kan. (1584), s. 50, m. 11.

zinler, hâfız, mu'arrif, kayyum gibi hizmetliler avârızdandan daima muâftırlar. *Zâviyedâr dervişler*, bazı bölgelerde¹²⁰ avârızdandan muâf, fakat rüsûma tâbi idiler. Bunlar eski devirlerde umumiyetle daha geniş muâfiyetlerden istifade ederlerdi¹²¹. Bu din adamları, bu hizmetleri nihayet bulunca tekrar raiyyet olur ve raiyyet-rüsûmu öderlerdi.

Bir çok yerlerde vakf ve mülklerde örfî vergiler umumiyetle timar sipahisine verilmiş, veya vakf ve mülk sahiplerinin bu vergiler karşılığında Padişahın seferlerine *eşkinici* göndermeleri şart koşulmuştur. Fatih Sultan Mehmed, pek çok vakıf ve mülkü lağv ederek timara verdiği gibi, ibka ettiği vakıf ve mülkler üzerine de bu şekilde eşkinici sağlamak mecburiyeti yüklemişti. Eşkinicili vakf ve mülk sistemi, onun zamanında geniş ölçüde uygulanmıştır¹²².

2. Daima avârızdandan ve bazan raiyyet-rüsûmundan muâf olan *çeltikçi* (çeltükci), *tuzcu*, *küreci* ve *ortakçı* gibi devlet kontrolünde devlet için istihsal yapan zümreleri ayrı bir grup halinde toplamak mümkündür. Bunlar kanunlarda sık sık belirtildiği gibi, *hizmetleri mukabelesinde* daima avârızdandan muâftırlar¹²³. Fatih kanunnâmesinde çift tasarruf eden çeltikçilerin 3 hizmet veya onun yerine 6 veya 9 akça resim ödedikleri, yani raiyyet-rüsûmundan kısmen muâf oldukları görülmüştü. Sonradan da bazı bölgelerde¹²⁴ çeltikçiler '*hizmetleri mukabelesinde avârızi divâniyyeden ve tekâlif-i örfiyyeden ve resm-i hânedan ve resm-i ganemden muâf ve müselleme*' diler. Buna karşı 16. asırdan itibaren bazı bölgelerde çeltikçilerin ve tuzcuların yalnız avârızdandan muâf tutulduğunu, fakat raiyyet-rüsûmuna tâbi olduğunu görmekteyiz¹²⁵.

¹²⁰ - ¹²¹ Bak. Barkan tarafından yayınlanan (Vakıflar Dergisi, II, 1942, s. 305 - 353) zâviye kayıtları.

¹²² Bir misâl: Bursa'da Karaca - Pınar köyünü II. Bayezid "*mülkiyetin mukarrer edüb nişân-i şerif sadaka olunmuş, el-hâletü hâzihi Yahşi Bey kızı Selime Hâtun tassarruf edüb cebelüsün eşdirür*" (Hudâvendigâr def. Başv. Arş. tapu d. 23 v. 151 a). Bu usul hakkında bak. Barkan, *Malikâne-Divânî sistemi*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec. II. (1939), s. 119 - 184

¹²³ "*Ortakçılar nisf hâsılın beğliğe verdikleri sebebden muâflardır*" (Karaman kan. t. 1528, s. 47, m. 16).

¹²⁴ Özer (Azîr) kan. (III. Murad), s. 228, m. 4.

¹²⁵ "*Çeltükçilerin ve tuzcuların hizmetleri mukabelesinde hemân avârızdandan muâf olmakdır ve illâ gayrı rüsûmları alına*" (Silistre kan. s. 275, m. 117). "*El-hâletü hâzihi ortaklık ref'olub raiyyetlik rüsûmu üzerine mukarrer kılınmış*" (Hudâvendigâr sanc. defteri, tarihi 892, tapu def. no. 23, 426). Latakova köyü "Derbendi muhafaza ettikleriyçün ancak

3. *Avâızdan muâf olanlar* arasında *yörük* ve *müsellem* teşkilâtındaki *yamakları* ayrı bir grup sayabiliriz. *Yamaklar*, eşkinci olan *yörük* veya *müselleme*, sefere giderken 50 şer akça öderlerdi. Bu, *kürekçi* için reâyâdan toplanan *avâız* akçasına muâdildir. *Yamaklar* bu '*hizmetleri mukabelesinde*' *avâızdan* mutlak surette muâfıdır. *Fatih kanunnâmesinde* *yörüklerin* ve *tatarların* eşkinci ve *raiyyet* olarak ikiye ayrıldığı ve farklı muameleye tâbi tutulduğu malûmdur. Orada, *eşkinci* *tatar* bütün kulluklardan muâf tutulduğu halde *tatar raiyyet* bir takım kulluklara tâbi idi¹²⁶.

Netice olarak, Osmanlı *raiyyet-rüsûmunun* sadece bir vergi sisteminden ibaret olmadığı, aynı zamanda devlet içinde sınıfların statüsünü tespit eden bir sistem olduğu aşikârdır. Buna göre reâyânın statüsü ile vergiler arasında münasebeti gösteren şöyle bir şema çizilebilir (cetvel I. ve II.).

I.

FATİH KANUNNÂMESİNDE RAIYYET RÜSÜMU

Çiftli olanlar			Eşkinci (Tatar ve yörük)	Bennak	Köydeki Sanat-ehli
Reâyâ	Çeltükci	Raiyyet tatar			
7 hizmet veya 22 akça	3 hizmet veya 6 yahut 9 akça	üç hizmet (bir orak, bir kağını odun, 3. hizmet?)	Bütün kulluklardan muâf.	3 hizmet veya 6 yahut 9 akça	3 hizmet veya 3 akça

avâızdan muâf ve *müsellem* olub *rüsûmun* gerü *kemâkân edâ edüb*" (Silistre def. Kanunî devri, Başbak, Arşivi, tapu def. no. 452). Silistre'de Manastır köyü halkı "*geçidi hıfz edüb mukabelesinde avâız-ı divâniyyeden ve tekâlîf-i örfiyyeden muâf*" tutulmuşlardır (aynı defter). Silistre'de Ivrace'de halk "*akça cemi'edüb ma'dene sarf-ettikleriyğün avâız-ı divâniyyeden muâflardır*" (Aynı deft.).

¹²⁶ Tatar üç hizmete tâbidir (Fatih kan. s. 25, m. 16). Daha sonra çift tasarruf eden *raiyyet* tatar için yalnız orak ve odun hizmetlerine tâbi olduğu kayd edilmiş, üçüncü hizmet anılmamıştır.

II.
XVI. ASIR KANUNLARINDA RAIYYET RÜSÜMU VE REÂYÂ

Yazılı - reâyâ		Hâric - reâyâ		Muâf - reâyâ		Askerî	
Rüsümü Toprağa bağlı	Rüsümü şahsa bağlı	R. toprağa bağlı	R. şahsa bağlı	Avâriz ve rüsümdan muâf	Avârizdan muâf	Eşkinci-yamak sistemine tâbi olanlar	Ulûfe ve timar alanlar
<i>Çift</i> (60-150 dönüm) :	<i>Ekinlü bennak</i> (yarım çift-ten az) :	Dönüm-resmi	Tütün-resmi	Din adamları	Çeltikci, tuzcu, küreci, ortakçılar, yürük ve müsellemler	<i>Yörük, Cânbaz tatar</i> :	Her türlü Raiyyet-rüsümünden muâf.
Çift-resmi,	Anadolu, Rumeli: 12 akça	Toprağın göre 2-3-4-5 dönüme	(Evli) reâyâdan 6 akça, mücerred (bekâr) 3 akça.			başkangışta çift-resimi 12 akça, diğer raiyyet rüsümünden muâf, 16. asır sonlarında raiyyet gibi.	
Rumeli...22 akça	Orta - Anadolu ve Doğu-Anadolu...18 akçe	1 akça.					
Anadolu...33 akça	Suriye.....12 akça						
Suriye...40 akça	<i>Caba-bennak</i> (tapulu toprağı olmayan) :						
Doğu-Anadolu...50 akça	Anadolu, Rumeli 9 akça						
<i>Mim - çift</i> : Çift-resiminin yarısı	Orta ve Doğu-Anadolu... 12, 15 akça						
	Suriye..... 9 akça						
	<i>Kara ve mücerred</i> (bekâr topraksız, fakir reâyâ) : umumi olarak... 6 akça						

B. İSPENCE SİSTEMİ: Hıristiyanlar için daha Fatih kanunnâmesinde ayrı bir raiyyet vergisi sisteminin mevcut olduğu görülür. Kanunnâmenin son kısmı, münhasıran Hıristiyan reâyâyâ aittir ve müslümanlara ait kısımda olduğu gibi, raiyyet-resminin tarife başlar. Orada buna dair esas maddeler şunlardır: “*Her müzevec kâfir ispence için suvarına yirmibeş akça vere, ve harâca yarar oğlanına dahi tamam ispence, ve duldan ki çifti olmaya, yılda altı akça, ve suvari evinde kullanmaya ve iplik iğirtmeye, meger ki ücretiyle işlede.*” (Kraelitz neşri s. 28, madde 1) “*Ve süvari [ye] hâsıl yazılmış beğlik bağ varsa raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede*” (mad. 2)... “*ve derziden ve cullahdan ve kürekciden ve papuccudan ve at-işledenden ve gayrı sanat-ehli kâfirden yirmibeş akça ispence aldıktan sonra bunlar sanat-ehlidir deyüb nesnelere almayalar, üzerlerine iş güc bırakmayalar, meğer ki kendüler il-narhına razı olalar, ol vakit işleyeler*” (s. 29, mad. 8). Kısaca hıristiyan reâyânın tâbi oldukları rüsüm, *ispence* ve *bîve-resmi*’dir.

İspenceyi¹²⁷ ve bîve-resmini daha 1431 tarihli Arvanid-ili (Arnavud-ili) defterinde bulmaktayız. Orada nisbetleri ispence 25 ve bîve-resmi 6 akçadır. Ancak şunu ehemmiyetle kayd etmelidir ki, burada ispence yalnız evli erkeklerden tahsil edilen bir vergi olarak görünmektedir¹²⁸. Diğer taraftan aynı defterde Akçahisar (Croïa) ahalisi Yıldırım Bayezid zamanındanberi ispence vergisinden muâf kaydedilmiştir¹²⁹.

Fatih kanunnâmesindeki tariflerle 16. asırdaki tarifler arasında bir fark yoktur. Meselâ 1569 t. Agriboz kanununda¹³⁰ şu tarifi buluruz: “*Kefereden her ferd ki, hadd-i bulûgiyyete yetişe, yirmi beşer akça ispence alınur, nâ-bâligden alınmaz.*” 17. asra ait bir kanun dergisinde de¹³¹ “*Rüüs-i kefereye emr-i şerif ile ispence vaz’ olunmuşdur, müzevecinden ve mücerredinden, topraklusundan ve topraksızından, her bir neferden yirmi beş akça alınur ve bu husûs vilâyet-i Rûm’un kanunnâmesinde mukayyedir.*” Aynı

¹²⁷ Kelimeyi Hammer’in düşündüğü gibi (*Staatsverfassung und Staatsverwaltung* I, s. 213) *Pencik* ile birleştirmek hem dil-bilgisi hem mâna bakımından imkânsızdır. Truhelka (THİM, I, s. 63) kelimeyi *spenza* olarak kaydeder. H. 835/M. 1431 t. Arvanid defterinde (s. 103) *Ispençe* (اسپنچه) şeklindedir. Bak. s. 610, Resim 2.

¹²⁸ Bak. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Giriş* s. XXXII.

¹²⁹ Aynı eser, s. 103.

¹³⁰ Agriboz kan. (1569), s. 341, m. 1.

¹³¹ Milli Tet. Mec., I, s. 109.

dergide daha aşağıda¹³² “*Zimmîden alınan baş-resmine ispence derler, yirmi beş akçadır, sagirinden alınmaz.*”¹³³ Şimdi bu verginin hususiyetlerini yakından tespite çalışalım.

1. *Bulûğa ermiş her gayrimüslim, Hıristiyan veya Yahudi, ispence öder.* Fakat Avlonya'da 16. asır sonlarına doğru yahudilerin ispenceden muâf tutulduklarını görmekteyiz. Buna mukabil 1716 da Mora'da onlar, hıristiyanlardan beş misli fazla 125 akça ispence ödemekte idiler. Müslümanlar, ispence ödemezler. Ancak ispence ödeyen bir gayrimüslimin çiftliğini (baştinasını) tasarrufu altına geçiren bir müslüman, hatta askerî dahi olsa, haracla beraber ispenceyi ödemek mecburiyetindedir¹³⁴. Müslüman olan gayimüslim, ispence yerine *bennak* resmi öder¹³⁵.

Osmanlı devletinin ilk yayılış bölgelerinde gayrimüslimler de müslümanlar gibi çift - resmi sistemine tâbidiler, oralarda ispenceye nadiren rastlanır¹³⁶. Bu durum, ispencenin Osmanlı vergi sistemine Trakya fütuhâtından sonra, 14. asır sonlarında girmiş olması vakıasile ilgili olmalıdır, bu meseleyi ileride menşese meselelerini ele aldığımız zaman ayrıca münakaşa edeceğiz.

Diğer taraftan 15. asır ikinci yarısında bazı bölgelerde, Arnavutluk ve Tesalya'da, yalnız evli erkekler ispence resmine tâbi tutulmuş ve mücerredler bundan muâf bırakılmışlardır.¹³⁷ Bununla beraber bunun istisnai bir hal olduğu kayd edilmelidir.

2. *Ispence, örfî bir baş-vergisidir.* 18. asırda dahi ispence ‘*rûsûm-i örfiyye*’den sayılmakta idi. O tarihlerde şeriata aykırı bir vergi addedilerek bazı yerlerde kaldırılmıştır¹³⁹. Cizyeden başka ayrıca *ispence* adı altında ikinci bir baş-vergisi alınması *bid'at* sayılıyordu. Fakat diğer taraftan bir kısım Osmanlı hukukçuları, ispenceyi çift-res-

¹³² s. 110.

¹³³ Karşıla. aynı mec. III, s. 543; Mora kan., s. 327, m. 6.

¹³⁴ Ohri kan. s. 295, m. 21.

¹³⁵ Millî Tet. Mec. I, s. 110.

¹³⁶ Bak. ileride. s. 606.

¹³⁷ “*Nefs-i Tırhala, mezkûr sancakda yazılan mücerrede ispence konulmamıştır*” (Tırhala sancağı deft., maliyeden müd. no. 167).

¹³⁹ Hanya kan., s. 354, m. 3.

¹⁴⁰ 1540 t. Erzurum kan. (s. 65, m. 8.) “*kefere-i reâyâ ispence vermekle çift resmi vermemek olıgelmiş kanûn olub*” (Barkan, s. 48, 102).

mine kıyas ederek onu da şerileştirmeye gayret etmişlerdir. Hıristiyanlara “rüsüm-i çift bedel sipâhilerine her harâcgüzâr başına yirmibeşer akça ispençe kanun-i kadîmdir, edâ ettikten sonra zeminlerinden çift ve resm-i dönüm vermezler.”¹⁴⁰ 17. asırdaki şu hüküm bu bakımdan açıktır: “Harâc-ı muvazzafa Türkiide çift-hakkı ve boyunduruk-hakkı derler, kâfir dilince ispençe derler.”¹⁴¹ Gerçekten bazı durumlarda ispençe de çift-resmi gibi toprağa bağlı bir vergi muamelesi görmüştür: Hıristiyanlara ait toprağı tasarrufu altına geçiren müslüman ispençe vergisini öder. Bu, daha ziyade timar vahdetlerini korumak için alınmış idarî bir tedbir olarak görünmektedir.¹⁴² Bazan da ispençe, tıpkı çift-resminde olduğu gibi, reâyânın tâbi olduğu hizmetlerin bir karşılığı olarak telâkki olunmuştur.¹⁴³

Diğer taraftan bazıları ispençeyi tam manası ile bir şahsi vergi olan *bennak* resminin bir mukabili saymışlardır.¹⁴⁴ Gerçekten hıristiyan, müslüman olduğu takdirde *bennak-resmi*'ne tâbi olmaktadır. Bennakte olduğu gibi, reâyâ nereye giderse gitsin ispençe resmini, üzerine yazılı olduğu sipahisine ödemek mecburiyetindedir. Ancak on sene geçtikten sonra gittiği yerin sipâhisine tâbi olurdu.¹⁴⁵

3. *Yalnız yerleşik köylü değil, göçebeler, şehir ve kasaba halkı da bu vergiye tâbidir* (halbuki çift-resminden şehir halkı (*şehirlî*) muâftır). 15 ve 16. asra ait tahrir defterlerinde hıristiyan şehir halkının ispençeye tâbi olduğunu görmekteyiz. Esasen bu noktada, kanunlardaki umumi ifade şüpheye mahal bırakmaz. İspenceden muâf olanları az ilerde ayrıca göstereceğiz.

Kocası olmayan gayrimüslim dul kadın *bîve* adı altında defterde kaydolunur ve 6 akça ispençe öder. Fatih kanunnâmesinde açıklanmış olduğu gibi, *bîve-resmini* çiftlik tasarruf etmeyen dullar verir, herhalde bir baş-vergisidir. Bîveler, mufassal tahrir defterlerinde umumiyetle ölen kocalarının adile kaydedilirler.

4. *İспенçe, çift-resmi gibi umumiyetle timara tahsis edilen bir vergidir; ispençenin sipahilere aidiyeti cizye-i şâhî ispençe-i sipâhî tâbirinde açık-*

¹⁴¹ Milli Tet. Mec. I, s. 109.

¹⁴² “Nice timârlar zâyi’ olub cizye ve ispençeleri dahi bel’ olurmuş. . . . cizye-i şâhî ve ispençe-i sipâhî zâyi’ olmalı olmaya” (Avlonya kan., Arvanid def. s. 124).

¹⁴³ Behisni kanunundaki (s. 154, m. 7) şu fıkra ispençenin mahiyeti bakımından dikkate değer: “Şehirlü tâyifesinin islâmiyesinin müteehhilinden on iki akça ve mücerredlerine altışar akça kayd olundu ve keferelerinin her harâcgüzârına yirmibeşer akça ispençe kayd olunub ırgadiyeleri ref’olundu”.

¹⁴⁴ Millî Tet. Mec. III, s. 543.

¹⁴⁵ Sofya kan. s. 253, m. 10.

lanmıştır. Bu noktanın tespiti, ileride menşe meselelerini incelerken önem kazanacaktır. Tabiatile Pâdişah hâslarına dahil bulunan ispence geliri, doğrudan doğruya hazineye alınmakta, daha doğrusu diğer hâs gelirleri gibi, *mukata'a* halinde, mültezimlere (*âmiller*) ihâle olunmaktadır. Mukata'aya bağlanan köylerde, Hıristiyanların cizyesi, agnam resmi ve ispencesinin hazine için âmiller tarafından tahsil olduğunu gösteren Fatih devrine ait mufassal bir mukata'a defteri bize kadar intikal etmiştir¹⁴⁷. Fatih devrinde, bazı bölgelerde, ispencenin sipahilere bırakılmadığı ve cizye gibi hazineye tahsis olduğunu da görmekteyiz. Fatih devri sonlarında Vulçitrin (Vuçitrn) ve havalisinde ekseri timar ve zeametler, '*ispencesi beglikdir*' kaydile hazineye gelir yazılmıştır¹⁴⁸. Keza aynı tarihlerde Novaberda (Novobrd) da mustahfazlar '*ispenceleri alınub bilâ ispence*' timara tâyin olunmuşlardır¹⁴⁹. Bunun fevkalâde durumlara bağlı istisnai bir hal olduğuna şüphe yoktur. Fatih son saltanat yıllarında büyük askerî masraflar dolayısıyla, bu gibi bir çok fevkalâde malî tedbirlere baş vurmuştu.

Başka hususi bir hal de, Kuzey Arnavutluk'ta Klemente bölgesinde yaşayan Arnavud kabilelerinin ispenceyi yılda bin akça miktarda, maktu olarak sancak-beğine ödemeleridir¹⁵⁰.

İspence, 1431 Arvanid sancağı defterinde 25 akça, bive-resmi 6 akçadır. 15. ve 16. asır tahrir defterlerinde bu nisbet muhafaza olunmuştur¹⁵¹. Ancak Kıbrıs feth edildiği zaman orada ispence 30 akça olarak tespit edilmiştir.

16. asır Macaristan sancak kanunnâmelerine göre¹⁵², orada hıristiyan reâyâ, ispence karşılığında *kapu-resmi* adile 50 akça ödemek-

¹⁴⁶ "*Cizye-i şâhî ve ispence-i sipâhî*" (bak. not 142); keza bak. Erzurum kan., s. 65, m. 8; Silistre kan. s. 280.

¹⁴⁷ 858 H. tarihli *mukata'ât defteri*, Başvekâlet Arşivi., Maliye'den müdev. def. no. 176.

¹⁴⁸ Maliye'den müdev. def. no. 16 ve tapu. def. no. 5.

¹⁴⁹ Maliye'den müd. def. no. 15.

¹⁵⁰ İskenderiye sancağı def. Başvekâlet arşivi, tapu def. no. 26.

¹⁵¹ H. 859 t. *İsferlik def.* (Başv. Arşiv, tapu def. no. 814), *Vilk def.* (tapu mükerrer 2), *Üsküp* (Maliye'den müd. no. 12), *Tvrhala* (Maliye'den müd. no. 167), *Gümülcine* (Belediye küt. Cevdet yazmaları no. 0.89), *Dibre* (H. 871, Maliye'den müd. no. 508), *Braniçeva* (H. 872, Maliye'den müd. no. 5), *Bosna* (Belediye küt. Cevdet yazm. 0.76), *Çirmen* (H. 873, Maliye'den müd. no. 180), 16. asır defterleri için bak. B a r k a n, indeks: *ispence*.

¹⁵² *Lipve* (1554), *Simontornya* (Şimontorna) (II. Selim), *Uyvar* (IV. Mehmed devri), *Hatvan* (IV. Mehmed), *Gyula* (IV. Mehmed), B a r k a n neşri, s. 313-324.

tedirler: “*Şol reâyâ ki kanûn-i kadîmleri üzere cizye vermeğe kâdir olalar, resm-i kapu deyü ispence mukabelesinde her haneden sipahisine Hızır-ilyas gününde 25 akça ve Kasım gününde yirmi beş akça vereler.*”¹⁵³ L. Fekete'nin dediği gibi¹⁵⁴, bu resmin cizye, harâc veya avâızla münasebet ve alâkası yoktur. *Kapu-resmi*'nin menşei, şüpheşiz, eski Macar *kapu-vergisi*'dir ve ispenceye benzetilerek Osmanlı örfî vergileri arasına katılmıştır¹⁵⁵. Burada kayde değer bir nokta da, güney Macaristan sancaklarında İslav aslından olan '*haymânelerin*' (göçebeler) *kapu-resmi* değil, *ispence* ödemeleridir.

Osmanlılar, ispence sistemini Macaristan'da çok mahdut bir şekilde uyguladıkları halde, Doğu'daki fütihat bölgelerine bir Osmanlı vergisi olarak teşmil etmişlerdir. 1540-1541 yıllarında Doğu-Anadolu'da Uzun-Hasan kanunları yerine Rum Kanunu, yani Osmanlı kanunu getirildiği zaman, raiyyet-rüsûmu olarak müslümanlar için çift-resmi ve bağlantıları, Hıristiyanlar için ise ispence ve bive resimleri tatbik edilmiştir¹⁵⁶. Orada 1540 t. Diyârbekr kanununda, 1541 t. Çemişkezek kanununda ve 1518 t. Mardin ve Harput kanunlarında, ispence mîkdarı 25 akçadır. Ancak Kerkük'te Uzun Hasan kanunlarının sonuna eklendiği anlaşılan bir maddeye göre “*mezkur nahiyede olan kefereye ve yahudilere yirmişer akça vaz' olundu*”¹⁵⁷.

Gürcistan fethinden sonra orada da ispence 25 akça olarak uygulanmıştır¹⁵⁸. Buna mukabil Anadolu vilâyeti sancaklarında, Karaman ve Rum eyâletlerinde, Arab vilâyetlerinde, ispence tatbik edilmiştir¹⁵⁹.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Trakya bölgesinde ve Batı-Anadolu'da da ispenceye nadiren rastlanır. Oralarda ispence olmayan yerlerde Hıristiyanlar da çift-resmi sistemine tâbi tutulmuşlardır¹⁶⁰. Kısaca ifade

¹⁵³ Ancak III. Mehmed devrine ait bir Uyvar kan. da (s. 313, m. 1) “*Reâyânın beher hanelerinden ellişer akça ispence alına.*”

¹⁵⁴ *Türk vergi tahrirleri*, Belleten sayı 42, s. 313.

¹⁵⁵ Macaristan'da *kapu-resmi* sonraları 50 akçadan 320 akçaya çıkarılmıştır (Aynı yer).

¹⁵⁶ Bak. Hinz, mez. makale.

¹⁵⁷ Müstesna olarak burada ispence miktarının 20 akçaya indirilmiş olması ihtimali uzaktır. Bir yazış veya okuyuş hatası yapılmış olabilir.

¹⁵⁸ Barkan neşri, s. 197 (Kanunun tarihi 1570).

¹⁵⁹ Bak. Mantran, mez. eser, indeks.

¹⁶⁰ 859 H. tarihli Aydın defterile Paşa-ili defterinde hıristiyan reâyâ, Müslümanlar gibi umumiyetle *çiftlü*, *bennak*, *kara* olarak taksim edilmiştir. Fakat H. 879 t.

etmek lâzımgelirse, ispence vaktile Duşan İmperatorluğu dahilinde bulunan ve Osmanlılar tarafından ancak 15. asırda kesin olarak Osmanlı idaresi altına sokulan yerlerde hâkimdir. Fakat bu asırda tam bir Osmanlı örfî vergisi haline gelmiş ve Doğu-Anadolu ve Gürcistan feth edildiği zaman, oralara bir Osmanlı vergisi olarak teşmil edilmiştir. İleride bu nokta üzerinde ayrıca duracağız.

İspence miktarında, sonraları, bazı bölgelerde arttırma yapılmıştır. Bilhassa 17. asırda vergilerde umumi bir arttırma yapıldığı zaman buna muvazi olarak ispence miktarının da arttırıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ Taşoz adasında ispence 1519 tarihlerinde 25 akça iken 17. asırda 100 akçaya çıkarılmış¹⁶¹, sonra 40 akçaya indirilmiştir. 1727 de Gence'de ispence 120 akça idi¹⁶², 1716 da Mora Venediklilerden geri alındığı zaman tanzim edilen yeni bir kanunnâmede ispence, hristiyanlar için 25, Yahudiler için 125 akça olarak tâyin edilmiştir¹⁶³.

İspence, nadiren, cizye gibi mükellefin halüvaktine göre muhtelif nisbetlerde tespit edilmiştir. İmroz adasında *a'lâ* (eneyi durumda olan) ve *mutavassıtı'l-hal* (orta-halli) reâyâ ispenceyi 25 akça, *ednâ* (aşağı durumda, fakir) olanlar ve mücerredler (bekârlar) 15 akça olarak öderlerdi¹⁶⁴.

İspencenin toplanması tarihi çift-resminde olduğu gibi 1 Mart olarak tespit olunmuştur¹⁶⁵. Bir timar birisine verildiği zaman tevcih tarihi o yılın 1 Martından önce ise ispenceyi o alırdı¹⁶⁶. Aksi halde timarlılar kendi aralarında ihtilâfa düşmekte, çok defa köylüden her ikisi ispenceyi almakta idiler.

İspenceden tamamen veya kısmen muâf olanlar: Çift-resmi sisteminde olduğu gibi, devlet tarafından kendilerine bazı hususî hizmetler yüklenen bir kısım hristiyan reâyâ zümreleri, ispenceden tamamen

Gelibolu defterinde (Cevdet yazm. o.79) Gelibolu şehrinde ve Ece-ovası nahiyesinde Maydos köyünde *ispence* tatbik olunmuştur. Nihayet Anadolu'da Isparta şehrinde 45 hristiyanın 1125 akça ispence ödediği kayıtlıdır (Tapu def. no. 30). Hristiyan ve müslümanlar için çift-resminin hâkim olduğu bu bölgelerde bu istisnaları izah etmek güçtür.

¹⁶¹ Barkan, s. 239, 345.

¹⁶² Barkan, s. 196.

¹⁶³ Esasen bazı yerlerde Yahudilerin cizyeleri de hristiyanlarınkinden fazladır (bak. 1548 t. Şam kanunu, Barkan neşri, s. 226, m. 32).

¹⁶⁴ İmroz kan. (1519), s. 237, m. 1, s. 238 m. 9.

¹⁶⁵ "Resm-i çift ve resm-i duhân ve resm-i mücerred ve ispence ve resm-i bîve ibtidâ-i martta alınır" (Silistre kan. t. 1569, s. 281, m. 18).

¹⁶⁶ Nigebolu kan. s. 269.

veya kısmen muâf tutulmuşlardır. Voynuklar ve akrabaları ¹⁶⁷ hıristiyan doğancılar askeridir. İspence ödemezler. Fakat meselâ I. Bayezid devrinde Akça-hisar (Arnavutluk) ahalisi, hisarı muhafaza şartile ispenceden ve diğer vergilerden affedilmişlerdi ¹⁶⁸. Keza, denizden düşman taarruzuna açık bulunan bazı Ege denizi adalarında halk ispence ödemekten affedilmişlerdi ¹⁶⁹. Mâdenlerde çalışan reâyâ da ekseriya bu vergiden muâf tutulmuşlardır, veya 12 yahut 6 akça ispence ödemişlerdir ¹⁷⁰.

Bir kısım reâyâ da tamamile hususî bir takım vergilere tâbi olduğundan ispenceden muâf tutulmuşlardır: *Eflaklar*, *Florıciler* muhtelif hizmetler ve âdat karşılığında toptan bir resim ödediklerinden ispence ödemezlerdi ¹⁷¹. Doğu-Anadolu'da bir kısım Ermeniler *murahhasiye* (مرخصیه) (?) adı altında maktu bir resim ödediklerinden keza ispenceden muâf tutulmuşlardı ¹⁷².

Nihayet *derbendci*, *pâsbân*, *ases* (عسس), *keştibân*, *tuzcu*, *köprücü* tâyin olunan hıristiyan reâyâ, ispenceyi 10 veya 12 akça olarak aşağı nisbetlerde ödemekte idiler ¹⁷³.

¹⁶⁷ "Voynuğun evlâdından olsun akrabasından olsun onun gibilerden mâdâmki raiyyet yazılmaya, kimesne ispence taleb eylemez." (G. D. Galabov, *Osm-türk. Quellen.*, Sofia 1943, s. 27). 922 H. tarihli Alaca-hisar tahrir defterine göre (Tapu def. 55) voynuklar sipahilere 25 akça ispence vermekte iken sonra bunu doğrudan doğruya devlet hazinesine ödemeleri emredilmiştir.

¹⁶⁸ Benim, *Sûret-i Def. San. Arvanid.* S. 103; 16. asırda Silistre'de müslüman reâyâ kale hizmeti karşılığı avârizdan muâf idiler (Silistre def. no. 483).

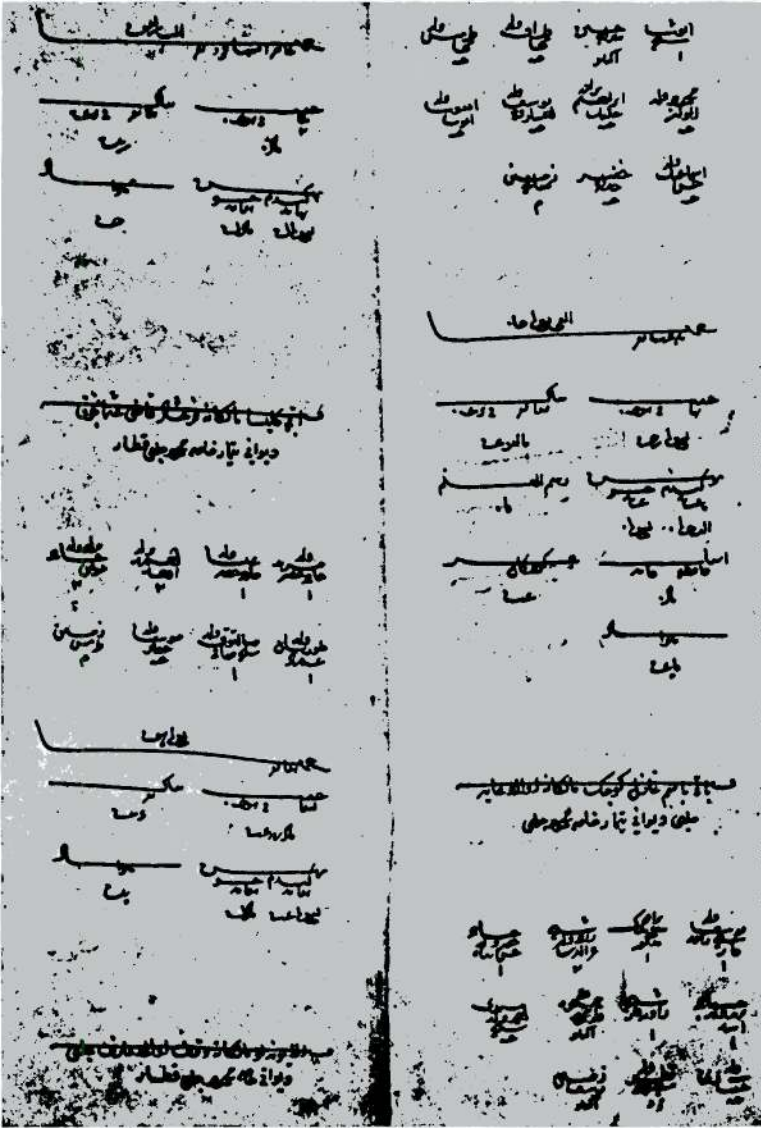
¹⁶⁹ Midilli kan. (1707), s. 333, m. 1.

¹⁷⁰ Bak. Erzurum kan. (1540), s. 72. Silistre def. tapu no. 452, Kanuni devri.

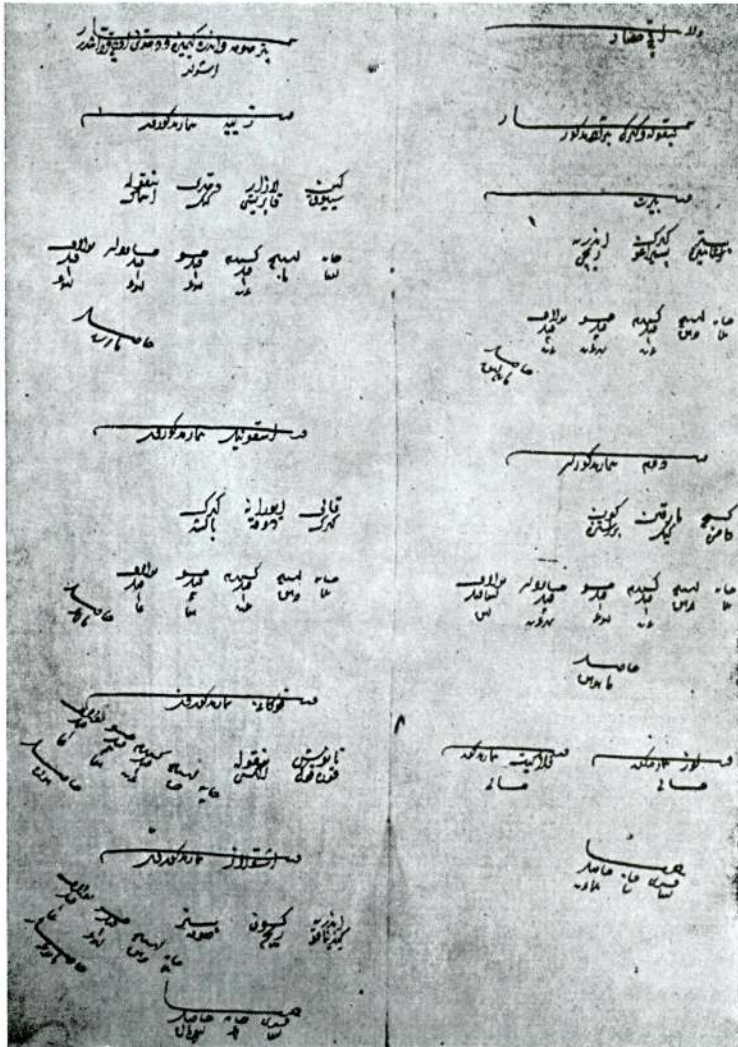
¹⁷¹ Bak. benim, *Fatih Devri üzerinde tedkikler ve vesikalar*, s. 154.

¹⁷² Erzurum kan. s. 69, m. 38.

¹⁷³ Ohri kan. (1613), s. 295; Silistre kan. s. 280 ilâh. Pirlipe'de derbendciler 10 akça ödemekte idiler (tapu def. no. 4, Fatih devri sonları, karş. Vakıflar Dergisi, II, s. 339, v. 173). Silistre'de Izgorgrad köyünde (Silistre defteri, Kanunî devri, Başbak. arşivi, no. 452) mâdenci hıristiyanlar için şu kayıt yapılmıştır: "Bundan aşağı yazılanlar altışar akça ispence ve altışar akça harâc verüb gece-gündüz ma'dende hizmet ederler, eküb biçmezler, kuyucular ve ma'dencilerdir". Hıristiyan doğancılar için bak. not. 113. Devlet postası için *ulak* beygiri sağlayan reâyâ ispenceden ve avârizdan affolunurdu (vesika Başv. Arş *Mühimme* def. no. 22, s. 315). Tekfur-gölünde (Silistre) 131 hıristiyan tuzcu "*derbend âdeti üzere sâvir derbendciler gibi onikişer akça ispence*" verirlerdi (Silistre def. tapu 483, Kanuni devri). Fakat aynı tarihte Maçin'de iskele hizmetine tâyin olunan hıristiyanlar yalnız avârizdan muâftular. İbrail'de mirî dalyanlar tamirile görevlendirilen hıristiyan reâyâ evvelâ âşâr, ispence ve avârizdan muâf iken aynı tarihlerde yalnız avârizdan muâf yapılmışlardır. Demirci hıristiyanlar ise, öşür ve ispenceden muâfiyette devam etmişlerdir (aynı defter).

Res. 1. 860 H. tarihli Çorumlu mufassal defterinden (Başbak. Arşivi, Maliye).

Res.2. 871 H. tarihli Dibre ve Akça-hisar mufassal defterinden
(Başbak. Arşivi Maliye No. 508).